

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 697

Title Kālaninayadīpikā
Śāraṅga

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 697 Subject : Dharmaśāstra

Title : Kāla-nirnaya-tīpikā vivaraṇa

Author : Nṛsiṃhācārya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.1" by 5.1" Extent : 80 l. o 157 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

सः॥ उपवासः कानिवासरो॥ तत्र श्राद्धदिने त्रिविधिः कालनिर्णयेतेषः॥ अथेति॥ तथा पुराणं
राणे॥ अमाया यदि वा सोमाः स्यात्सप्तम्यादिवाकरः॥ चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां विवासरो मंगलस्य
तदा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पित्राणां तृप्तिमिच्छता॥ षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च॥ नन्दी
नरः स्वर्गविमानवरमाश्रिता इति॥ तथा पद्मपुराणे॥ श्रुक्रांगारकमुक्तायां चतुर्थी जायते
मिडं भारपसमाययेत्थरवौ सप्तम्यमेदो कुजे स्याद्धेतुमूततिथिर्नृगौ कुजदिने वा चेच्चतु
भवेत्॥ १५॥ एतास्सुस्तिथयः शुभापि नृयजोपित्रादिकां नृत्रिकां सुमंदिमुखसंज्ञकाः पर
हो॥ श्राद्धया श्राद्धकृद्भिर्न प्रेतोजायते मृत इति॥ १५॥ एतस्मिन् त्रयो ह्यपद्यां यजेत्॥ इ
ता इति॥ तथा च पद्मपुराणे॥ नन्दी मुखानां प्रत्यङ्कम्भाराग्निगते रवौ॥ पौर्णमास्यां नृकृतं
वराहवचनं यथा॥ ये सुः पितामहाद्भवंते सुनन्दी मुखस्त्रय इति॥ पितामहशब्देन प्राणिना
महोपलक्षणीयः॥ न दुक्तं॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ त्रयो ह्यस्तु मुखो ह्येते पित

क्रा. नि०
८०

परिकीर्तिताः तेभ्यः परे त्रयो ये तु ते तु नीदीमुखं अणीति॥ इयं नो दीमुखं संताभा इ पद पूर्णिमाः
निमित्तं श्राद्धविषयेति अमनोदी श्राद्धे एनेन गृह्यात्ताह॥ अथान्येति॥ इत्यनेन प्रकारेण अमनो
दी श्राद्धकाला उक्ता इत्यर्थः॥ अथ कस्मिन् श्राद्धे खं इति विधिः ग्राह्येति प्रकरणमारभ्यत इत्य
ह॥ अथेत्यादि॥ १६॥ अथ सामाम्यतः श्राद्धकालः॥ तत्र पार्वणे बह्वपराह गायासाग्राह्ये
पदेव न्यमथान्यनोदिकविधौ पित्रादिकं स्त्रीनिति श्राद्धार्हः समया स्मृताः अथतिथिः श्राद्धेषु निषि
॥ १६॥ यस्मिन् बह्वपराह गातिथिरसौ कालः स्मृतः पार्वणे व्याप्य सौम्यहगापराह समयेनाहो
रात्रौ॥ यस्मिन्निति॥ तथा च दक्षः॥ पूर्वह्नि देवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यमे
पित्राणां च पराह तु कार्या एते तानियन्नतरस्य पराहस्य प्राशस्ता त्र बह्वपराह व्यापिनी ग्रा
ह्येति॥ यदादि नक्षत्रे अथ पराह व्यापिनी वातदा निधि क्षये पूर्व्याह॥ अथ्येति॥ तथा ह मनु
॥ यस्यामस्तं विधिति पितरस्तामुयासते॥ सापि नृभ्यो पतौ दत्ता ह्यपराह स्वयं पतु वे

अपराह संस्तमस्तमयानुवृत्तिः सापि नृकार्ये ग्राह्येति॥ एतद्वाक्यं दिनक्षये कालव्या
वेषां॥ सायाह व्यापिनी पार्वणे सा उदाहतेत्यादि गोभिलाषादि वाक्यानि तु दिनक्षये पराह व्या
पिनी विषयाणां निभाक्॥ ननु यस्यामस्तं रविपति इत्यनेन अपराह व्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं॥
अतो दिनक्षयेऽपराह व्यापिनी भावे श्राद्धं न कार्यं॥ अनधिकारादिति श्राद्धसंकेतं तु मि
त्राद्या पूर्वदिने क्षयो यदि तिथेर्वृद्धौ तु सान्ये पराहो तुल्यं हगापराह लवपु क्रासादि
प्रादिषु भवेद्या वा नूहा सो वृद्धिः परेह नि॥ तावान्ग्राह्यः स पूर्वद्युरदृष्टो केपुत्ररा॥ १७॥
पिस्वकर्मणाति॥ वचनात् पूर्वतिथौ उत्तरहस्य प्रक्षेपे अपराहोपितिथेः संभवात् सर्वमनव
द्यं॥ यदा तु दिनक्षये पिकाल व्याप्तिरव्याप्तिर्वातदा यदि तिथेर्वृद्धिः साम्यं वातदा परेताहा॥
वृद्धौ निति॥ स्ववेदिर्यस्तथा हिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं॥ खर्वदोषोपरोपरो ज्योतिषा स्यात्पूर्वका
लिकानिव्यासवचनादित्यर्थः॥ खर्वः साम्यदोषो वृद्धिः॥ यदा तु दिनक्षये अल्पा कालव्यापिनी

का. नि०

٦٩

का. नि. ० तदा यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ विद्यमानो भवेदंगो नो जितो पक्रमेण तु इति वच
 ८१ नान्हासादिकेपि परेत्याह ॥ अथो इति ॥ तथा च हारीतः ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वह्नि एकोद्विष्टं
 मध्यतः ॥ पार्वणं चापरह्ने च प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥ तथा दक्षः पूर्वह्नि देवकायाणि मनुष्याणां तु
 नभ्यत इति ॥ १३॥ ॥ एकोद्विष्टेति ॥ एकोद्विष्टे मनुष्यजने ॥ द्वाविश्राद्धे ॥ आमश्राद्धे च दिन
 एकोद्विष्टविधिर्मनुष्ययजनं मध्याह्निकेनादिकं प्रातर्देवकमासिकं च यजनं पूर्वह्नि एव सन
 दिसमुखेषु कर्मसु तिथौ द्वे नयः पूर्ववन्द्देवचोदयिकी क्रिया समयो व्याप्तावभावे
 व्याप्त्याप्यसमव्याप्तौ पार्वणोक्त्या योगनाश इत्याह ॥ एकोद्विष्टमुखे शुभाभा ॥
 देवकार्ये नुकास्तव्याप्तौ परेत्याह ॥ देवचेति ॥ द्विमुद्रतंत्रि रहोर्वासातिथिर्हव्यकवयो
 हिते इति भावोऽपि संवास्तमये रवौ ॥ इति वचनान् ॥ यदि तु एकस्मिन्नेव दिने कालव्यापि
 उदाकर्मणोऽप्युदाहृतस्तकालव्यापि इति ॥ तथा कर्माणि कुर्वीत हा सर्वद्विनकारणमि
 ति ॥ १४ ॥

रघु

७

चतुर्गुणो वेत्याह ॥ एकैवेति ॥ द्वे शुक्ले देतया कृष्णे युगादि कवयो विदुः ॥ शुक्ले पूर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे पराह्निके इत्यभिप्रेत्याह ॥ अथेति ॥ आवर्तनात्तु पूर्वाह्नोद्यपराह्नस्तथा परस्मिन् कालेष्वर्वाह्नयपराह्नविभागो युगादिष्वित्याह ॥ पूर्वापरह्नाविति ॥ कालव्याप्त्यादौ पूर्वो निर्णयः स्यात् ॥ द्वे धेनिषे रिति ॥ १९१ ॥ अथ येन श्राद्धेषु नवश्राद्धकालाः ॥ एको दिष्टेति ॥ मृतस्य एको दि

कैराखिलकर्मकालपुगसौगन्धादिमावापरापोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्निकास्यु-
सिते॥ वितेयाअपराह्निकाश्चबहुलेपूर्वापरान्हावितवेधाभक्तादिनांशकौनिगादितौध-
धेतिथेः पूर्ववत्॥ १०॥ अथमेतश्चाधेनवश्चाधकालाः॥ ११॥ एकोद्विष्टविधिर्मृतस्यनिधन-
नेतनोवर्त्मनिस्त्वानेविश्रमणस्यसंचयविधेर्देशत्रयंस्वादिते॥ ११ ॥ ॥ ॥

एविधिनिधनस्त्वानेनतौवर्त्मनिविश्रमणस्त्वानेततःसंचयविधेःस्त्वानेस्पातनञ्चतुर्थेतत्तौ
येवादि वसेसंचयनदिवसेसंचयनदिनेइतियावत्तथातागरखंडे॥भृन्यतः॥३॥

का. नि.

८२

संचयनस्यार्पणानि वैष्णवासांप्रतं॥ यत्र स्वाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्॥ एको द्विष्टततो
मर्गे विश्रामो यत्र कारितः॥ ततः संचयनस्ताने नृत्नीयं स्नानमीष्यते॥ इति॥ अथ तनुमादिति॥
एषु दिवसेषु श्राद्धं युग्मदिनैस्तनुयात्॥ तथा च कर्मपुराणे॥ प्रातः पच गृहद्वारे॥ द्वितीया
येह निकर्तव्यं क्षुरकमसि बांधवैः॥ चतुर्थे बांधवैः सर्वैः अस्त्रि संचयनं भवेत्॥ पूर्वादिजान
तुर्गैवाहिनृत्नीयके पतनुयादाये चतुर्थे दिने श्राद्धं पंचमसप्तमाष्टनवदिगुजेषु युग्मैर्दि
॥२०॥ गोवितादिवयेष्टमस्य दध्नुदत्तादिसंजीवतो देयं संचयवासरे॥ द्विजवरैश्च त्रादिभि
प्रसंजीन युग्मास्तु श्राद्धया श्रुचीना॥ पंचमेनवमे चैव तथैवैकादशे हनि॥ स्तक्रमात्॥ ॥४॥
युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान् वश्राद्धं च तदिदुरिति॥ नवश्राद्धं च तदिदुरित्यनेन नवश्राद्धमात्र
युग्मद्रासण भोजनमुक्तं॥ तदभिप्रेत्याचार्यैः सप्तमाष्टमदशमदिवसाः संगृहीताः॥ ॥१२०॥
तथा च नागरखंडे॥ नवश्राद्धानि त्राणि संचयनस्यार्पणानि॥ पंचमे सप्तमेन दध्नुमेन व

राम०

८३

तथा॥ दशमैकादशे नैव नवश्राद्धानि तानि चेति॥ गोविनेति॥ द्विजवरैश्च त्राणि॥ तथा बृहस्प
तिः॥ चतुर्थे हनि विप्रैश्चो देयमन्तर्हि बांधवैः॥ गावः सुवर्णं विजं वत्तं च तमुद्दिश्य शक्तिः
॥ यदि संजीवतश्चासीद् दद्यात्तस्य प्रयत्नत इति॥ चतुर्थे हनि संचयवासरे॥ तस्य प्रेनस्य
त्यर्थः॥ क्षत्रे मिति॥ दश एकादश॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ चतुर्थे ब्राह्मणानां च पंचमे हनि भूत
देवपंचनवेशसंख्यदिवसे धनैस्तु संतर्पयेदाशौचासरतो दिजानिति नवश्राद्धस्य कालास्मृ
ताः॥ ॥१२॥ अथ षोडशश्राद्धकालः॥ आद्यं रुद्रमिते कसंमितदिने वास्यात् द्वितीयादिकं मा
सादौ प्रतिमासमत्यतिपि धेकेन वहात्रिभिः॥ ॥४॥ ॥४॥ तां॥ नवमे वैश्यजातीनां श्राद्धानां
षोडशमास्यरेति॥ आक्षेपेति॥ सूतकांते गृहे श्राद्धमेको द्विष्टं प्रचक्षते॥ इति ब्रह्मपुराणादि
ति भावः॥ ॥१२॥ इति नवश्राद्धस्य कालः॥ स्मृता इति स्पष्टं॥ ॥४॥ अथ षोडशश्राद्धकालः॥ आ
द्यमिति॥ आद्यं मासिकं॥ रुद्रसंमिते दिने एकादशदिने॥ अर्कसंमिते द्वादशदिने वास्यात् भवेत्॥

का. नि.

८३

दितायादिकं मासिकं प्रतिमासादौ अत्यतिपिषु मृतदिनेषु स्मात् ॥ तथा एकेन वा हात्रिभि
त्सूनेषादिमषष्ठभानुषु मासेषु कृत्वा मासिकं कृत्वा एमासिकं कृत्वा नाष्टिकं च ॥ एकेनाह्नादिव
सेनानिनिर्वादि वसेत्सूनेषु आद्यषष्ठ्यादशमासेषु स्मात् ॥ पक्षत्रये च त्रै पक्षिकं सार्धमा
से स्मात् ॥ एवं षट् द्वादश श्राद्धानि नवमिश्रकानि ॥ पूर्वोक्तं नवश्राद्धसहितानि ॥ षोडशश्रा
द्धानि नवश्राद्धानि च एकोद्दिष्टरीत्याचरेदित्यर्थः ॥ तथा च व्याघ्रपादः एकादशे चतुर्थे च मा
से षादिमषष्ठभानुषु तथा मासेषु पक्षत्रये चैवं षण्णवमिश्रकाणि दशचैकोद्दिष्टरीत्या
चरेत् ॥ २२ ॥ ॥
यिनासिचवसरं ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ द्वादशे हनिमासे च त्रिपक्षे च ततः परं ॥ भा
रतिमासिचकत्रमिति ॥ तथा ॥ एकाहे न तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ॥ नूनाभसं वसर
श्चेव स्यात् ॥ षण्मासिके तदा ॥ यदा एकेनाह्ना त्रिभिर्दिवसेर्नूनाः षण्मासा स्युः ॥ संवत्स
रश्च नूना नवति ॥ तदा षण्मासिके नूनाष्टिकं नूना षण्मासिके स्यातामित्यर्थः ॥ ॥ ॥

राम०

८३

एतन्मूनमासिकं ॥ अप्युपलक्षणं ॥ तथा ॥ सर्पिंडी करणादवकिं कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ॥ ए
कोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्पिणितानि त्रिभिः ॥ तथा षोडशमासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वा
दशापि वेति ॥ एतेन मृतदिने मासादौ कार्यमित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ ॥ साग्निकस्य षोडशश्राद्धका
लमाह ॥ श्राद्धमग्निमनश्ति ॥ तथा च कात्यायनः ॥ श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशे कादशे हनि
तमाग्निमतो भवति द्वादशे कादशाहानिषु स्युस्त्रै पक्षिकतः परं मृतनिषावे वा यत्रा क्लिप्तं चे
त् ॥ स्युः षड्विंशतुभिर्दिनैरवमितेरेकनवा द्वादशे वा हि द्वादशमासिकानि तदिदं सर्पिण्यतो वा
कस्मृतं ॥ २३ ॥ ॥
अथ वा णितुमैकुवीतप्रमिता हनि सर्वदेति ॥ त्रै पक्षिका दुध्वरि
निध्रवाणि ॥ असभयविषयमाह ॥ अथेति ॥ तथा च हारितः मुख्यं श्राद्धं मासिमासि अथ
यस्मात्तुं प्रति ॥ द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशेपि वेति ॥ तदिदमिति ॥ सर्पिंडी कर
णादवकिं कुर्यात् श्राद्धानि षोडशेति वचनादिति भावः ॥ २३ ॥ ॥ इति षोडशश्राद्धकालः ॥

का.नि.
८४

यसपिंडीकरणकालः॥ ॥स्पादिति॥ तथाचभविष्यपुराणे॥सपिंडीकरणं कुर्यात्पुत्रजमानो ह्य
नग्निमान्॥अगहिनाग्नेःप्रेतस्य पूषो द्वे भरतर्षभेति॥तत इति॥चौलमौजीविवाहादौ ततौ च
पत्न्यागपिकार्यमित्यर्थः॥तथाचनागरं वंदे॥ततः सपिंडीकरणं वसरा दूर्ध्वतः स्त्रिनं॥वृद्धिर्वा
गमिती चेत्स्पातदावागपिकारयेत्॥वर्षपर्वतं सपिंडीकरणं समर्थं प्रत्याह॥नपदुरिति॥

अथ सपिंडीकरणकालः॥ ॥स्पात्सापिंजमनग्निकर्तृकमनग्नेः पूर्णवर्षे ततः प्रागप्यसुद
रा मेयनपटुश्चेन्मासिषष्ठे गते सार्धमास्युतवासरे वितनुयादेकादशे द्वादशे वा तूना ह्य स
उंनेत्वपि पुरा स्पात्सोऽशानां कृतिः॥ २४॥ ॥ रि॥ तथाच गोभिलः॥ पूर्णसंवत्सरे षण्मासे
पक्षे वा यदहर्बुधिरापद्येतेति॥चतुर्विंशतिमते॥सपिंडीकरणं चाष्टे संपूर्णे सुदये पिवा॥द्वा
दशहेतुके वा चित्तमतं चेकादशे तथेति॥आद्यः॥आहं स्यात्कुलधर्मणि पुंसां चैवापुषः स्तयात्
रस्ति रे स नारी रस्माद्वादशाहः प्रशस्यतु इति॥तूना ह्येति॥पुरा पूर्वकृतिः करणं॥तथाच

राम.
८४

इदमिति॥षोडशश्राद्धं विना सपिंडं न स्यादित्याह॥श्राद्धानि षोडशान् दत्त्वा न कुर्यात्तु सपिंडं न
मिति॥ २५॥ ॥श्राद्धानामनुमासिकानीति॥तथाच लौगाक्षिः॥यस्य संवत्सरादहर्बुधिरसपिंडी
करणं भवेत्॥मासिकं चोदकुं भंचदेयं तस्यापि वस्रमिति॥साग्निकस्येति॥चेन्निरग्निः साग्नि
स्य सपिंडीकृतिं तनुयात्सपिंडी पक्षत्रये तनुयादितियोजना॥तथाच लघुहारीतः॥अनग्नि

श्राद्धानामनुमासिकानितु च रेत्तान्येव सापिंजतः पश्चान् द्वादश साग्निकस्य तु निरग्निश्चेन्न
वाडिकृतिः॥आरभ्यात्ययवासरास्तनुयात्सक्षयेषामिमान् कृत्वा निग्नि सपिंडं न मृतदिना
त् कुर्यादि नेकादशे॥ २६॥

कस्तयदिवीरभवेत् कुर्यात्तदा गृही॥प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्पाच्च नि
पक्षे वै सपिंडं नमिति॥अथेति॥तनुयादित्यत्रापि संबुध्यते॥तथाचोक्तं॥यजमानो ग्निमान्
गजनप्रेतश्चानग्निमान् भवेत्॥द्वादशगृहे भवेत्कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति॥ २७॥ ॥

का. नि.
८५

भिन्नोरिति॥ तथा च कात्यायनः॥ एकादशाहं निर्वर्त्तपूर्वदशाद्याविधि॥ प्रकुर्वताग्निमान्
विमोमानापित्रोः सपिंडतामिति॥ एकादशादिने चेदमावास्या स्यात्तदा साग्निकेन तस्यामेव
पिंडनं कार्यमित्याह॥ स्वाशौचेति॥ तथा च जाबालिः॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्वेदं श्रेणिमान् सुतः
परतो दशरात्र स्पृष्टे तु तथा पर इति॥ अथेति॥ तथा विष्णुः॥ मंत्रवर्जं हि श्रद्धां वा
पित्रोः प्रेतकृतिं विधाय सकलामेकादशाहे द्विजः कस्मिंश्चिद्विदधीत वक्षिपुरतः सापिण्ड
यमान्॥ स्वाशौचोत्तरदशी वा सरइदं साग्नित्वं श्रेणापतत्तदश्राद्धकृतो ह्यमंत्रमुदि
तं श्रद्धां च ददात्॥ १६॥ अथ क्षयाह निर्णयः॥ पक्षे मासि तिथौ च यत्र निधनं तन्मासय
क्षस्विता प्रत्यष्टं मृतिकालिकी तिथिरसौ तस्य क्षयाहः स्मृतः॥ शोहनि कारितमिति॥ एत
दमावास्याश्राद्धकारि श्रद्धा विषयमिति ह द्वा इति कालनिर्णयकारः॥ १७॥ अथ क्षयाह निर्णयः
पक्षे मासि तिथौ च यत्र निधनं तन्मासादौ स्विता यामृतिकालिकी तिथिरसौ तस्य क्ष

राम०
८५

स्मृतः॥ तथा च व्यासस्मरणं॥ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् नित्यते हनि॥ प्रत्यष्टं तत्र या
भूतं क्षयाहं तस्याने विदुरिति॥ चतुर्विधमासेष्वत्र को मास इत्याकांक्षायामाह॥ यत्तादावि
ति॥ तथा च व्यासः॥ विवाहादौ स्मृतः सौरो यत्तादौ सावनः स्मृतः॥ आश्विके पित्र्यकार्ये च मासश्चा
क्षमासः स्मृत इति॥ अधिमासे विपत्तिः श्वेत्सौरं मानं प्रकल्पयेत्॥ स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपि
सौरवल्लुसावनो निगदितः सौरो विवाहादिके स्यात्सां वत्सरिकेतुपि अयजने चांशो न मा
सः स्मृतः॥ १९॥ मृत्युः स्यादधिमास के यदि रवौ यद्राशिगे वार्षिकं तदा शौविदधीत तस्म
ज्जेटकादि स्थितिः॥ २०॥ अधिमासे विपत्तिः श्वेत्सौरं मानं प्रक
ल्पयेत्॥ स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपि जेटकादि स्थिति वाक्यानि प्रायस्तु वार्षिक श्राद्धं स्यात्तन्मिति
मृतस्य मलिते भावे स्पृष्टे च रेदिति पूर्वमेवोक्त इत्याह॥ मृत्युरिति॥ आत्मजहीनयोः पुन
हीनयोः पितृव्यजे ह्यन्तात्रोः॥ तथा च ब्रह्मपुराणं॥ प्रति संवत्सरं कार्यं मातापित्रो मृते हनि॥

का. नि. ०
८६
पिनृवस्याप्यपुत्रस्य ज्ञातुर्ज्येष्ठस्य चैव ह्येति ॥ एतच्चाधिकारीमात्रोपलक्षणा मितिकालनिर्णय-
कारोक्तस्तदितरेषां स्वाधिका रागतमित्युक्तं ॥ २८ ॥ ॥ नोपुत्रस्येति ॥ तथा चोच्यते ॥ न पुनर-
पितादद्यान्नानुजस्य तथा गजः अपि स्नेहे न कुर्वीत सपिंडीकरणं विनेति ॥ ॥ ॥ अथ ह्य-
धेतिर्णयः ॥ ॥ यत्राह नीति ॥ अधिका पराहं बह्वपराहं अयने गच्छति ॥ अपराह व्यापिताया त-
श्चाहं वार्षिकमाचरेन्नियमतः पित्रोः पिनृव्याग्नजश्चात्रोस्त्वात्मजहीनयोस्तदितरेषां स्वाधिका-
रा ॥ २८ ॥ नोपुत्रस्य पितानुजस्य न च रेष्ठाहं वरीयां स्नयासापि ज्यंतु विना तयोः पिनृकृतिं
स्नेहाच्चरेतामिमौ ॥ ॥ अथ ह्ययाह दैर्घ्येतिर्णयः ॥ यत्राह स्वाधिका पराह समये स्यात्सा-
तिथिः पार्वणे साम्ये तस्य पराह भागयुगसौ वृद्धौ तिथेरुत्तरा ॥ २९ ॥ ॥ पार्वणे सातिथि-
भवेदित्यादि वृद्धगौतमवचनादिति भावः ॥ साम्येनैतिसाम्येन द्वयोरपराहयोभागं पुनक्त-
तिथ्यपराहभागयुक् ॥ असौ तिथिः परतस्तिथेः वृद्धो उत्तराहास समन्वयोः पुरतः पूर्वत्यर्थः

तथाक्षयाहंविषयाहृत्यबौधायनः॥अपराहद्वय्यापि।अतीतस्ययदातिथिः॥क्षयेपूर्वा
दुकर्तव्यावृद्धौकायतिथोत्तरेति॥अतीतस्यप्रतीतस्यतिथिसाम्येतुमुक्तं॥अहंहेतुव्यापीनी
वेष्मामृताहस्पचयातिथिः॥पूर्वस्यानिर्वपेसिंउंइत्यंगिरसभाषितमिति॥२१॥॥माद्ये
ति॥तथाचदिनद्वयेष्वस्माहव्याप्तभावेमनु॥नअहव्यापिनीवेष्मामृताहस्पचयातिथिः॥॥

इति सप्तमोऽध्यायः
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः

का. नि० पक्रमेणनु॥ अथेति॥ अत्र स अपराहः॥ स्मृते समये उक्ते पूर्वहादिकालः अमृतम एकः सज्यो
 ८७ यशोबुधैर्गन्धिः॥ तथा च कालनिर्णयकाराः॥ अराहः सूक्ष्मकालः पूर्वहादिकालप्रकर
 वक्ष्यमाणेष्वपराहैष्यतमेवेदितमिति॥ ११०॥ ७॥ अपक्षयाहसाने निर्णयः॥ पक्ष
 मासीति॥ मनेतानेपक्षस्मृतौ तु कस्मा असौ तिथिरेकादशी ग्नाद्यावातन्मासि रंदु संक्षयदि
 नपक्षयाहसाने निर्णयः॥ पक्षे मासि मृते तिथावविदिने तन्मासगैकादशी स्यात् तत्पक्षगता
 द्वाविधये कस्या तु पक्षास्मृतौ॥ ग्नाद्यासौ तिथिरिंदु संक्षयदिने तन्मासि वा संभवाभावे त्वी
 शनिथीः सिताथ नमतो मासोपि दर्शस्तदा॥ १११॥ न अमी वा स्यान्नाद्या॥ संभवाभावे कृद्दैका
 दश्या भेसिता शुक्ला रशतिथिरेकादशी ग्नाद्युत्पत्तिः॥ तथा च बृहस्पतिः न ज्ञायते मृता हश्चेन्न
 मतिप्रोषिते सति॥ मासश्चेन्न विज्ञातस्तद्वशे स्मिन्मृताहनीति॥ मृताहनि यत्कृत्स्नं तदिति शो
 च॥ अस्मिन्नेव विषये मराकि॥ आह विद्वे समुत्पन्ने अविज्ञाते मृते रनि॥ एकादश्या तु कर्त्तव्यं कृत्स्न

राम०
 ८७

पक्षे विशेषत इति॥ अत्र विशेषत इति कस्म पक्षस्य प्रशस्ततरत्वा निधाने न श्रुक्त य क्षोप्यनु
 ज्ञायते इति गम्यते॥ ततः श्रुक्त कृद्दैकादश्या विकल्पे प्राप्ते एव व्यवस्था॥ मासे पक्षे च विज्ञाते ति
 थिमात्रस्या परिताने तस्यैकादश्या आहं कार्यं विज्ञात पक्षसागे कारणाभावात्॥ पक्षसा
 परिताने कृद्दैकादश्या तदलाभे तु श्रुक्तैकादश्या मपीति कालनिर्णयकारैर्निर्णीतं॥ ११२॥ मा
 सार्जे भाघन भस्य योरुत भवेत्ज्ञाने तु तिथ्याः स्मृता सामागदिगता यमासदिवसौ प्रास्ता
 मिकावस्मृतौ॥ ग्नाद्यौ प्रोषित संस्वितस्य यदि तु जातौ न तौ कर्त्तितौ तन्मृत्युश्रुतिकावयदिने या
 नस्य वा त्तिश्रुतेः॥ ११३॥
 न इति॥ अनुक्त समुच्चयार्थेन अपि नादिने समुच्चयते नमस्योभा ८८॥
 तदुक्तं प्रभासरं वदे॥ मृतस्याहर्न जानाति मासं वापि कपंचना॥ तेन कार्यममावा आहं मासे
 धनागकि इति॥ तथा भविष्यपुराणे॥ न जानाति दिने यस्तु मासं वाप्यमराधिप॥ इत्यादि
 अरुणेनेष्टे आदित्यवाक्यं॥ मृताहं यो नातिमानो विनतात्मजा॥ तेन कार्यममावा स्या आहं

का. नि.
८८

सांवसरं नृप इति सामान्यो नोक्ते स्तत्रैव दिनज्ञाने मासात्ताने भाद्रपदमार्गमाया उक्ताः ॥ अतस्त
न्मासवर्तिनी अमावास्या ग्राह्येति भावः ॥ तानेति नि निष्पात्तानेनु सातिथिः मार्गदिगता मा
घभाद्रपदः तास्मृता मुनिभिरित्यर्थः ॥ तथा च न विष्णुपुराणे ॥ दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो
नरः ॥ मार्गशीर्षे वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेदिति ॥ अथ प्रोषितसंस्वितस्प प्रस्वितमृ
त्तमासदिवसौ अस्मृतौ अज्ञातौ मास्वानिकौ प्रस्वानसमपवर्तिनौ मासदिवसौ ग्रा
॥ तथा च बृहस्पतिः ॥ दिनमासौ न मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्वान दिनमा
सौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तिमादिशेदिति ॥ यदाति प्रास्वानिकौ मासदिवसौ न तातौ तदा तन्मृत्युश्च
निकालिको प्रोषितमृत्युश्रवणकालिको कीर्त्तितो उक्ते ॥ तथा च भविष्योत्तरे ॥ मृतवात्तश्चि
ते ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तिमेणत्विति ॥ १३२ ॥ ॥ ॥ ॥

राम.
८८

न तावमिति ॥ प्रस्वाने दिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तिमादिशेति ॥ वचनात् ॥ तथा च मृतवात्ताश्च
ते ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तिमेणत्विति वचनेन पूर्वोक्तिप्रकारस्योक्तत्वात् ॥ स च न तावते मृता ह श्वे
त्मादिनोक्तौ ग्राह्ये इति भावः ॥ अथ चेदिति ॥ पूर्वोक्तिप्रकारेण दिनमेव विजानातीति वचनादि
ति भावः ॥ प्रोक्त इति तत्र यानकाले मृतिश्रवणकाले च वर्तमाने यो मासदिवसयोरस्मृतिश्च
न तावद्विहिते च गतदिनसन्मासिदशेषचेत्तन्मासोनमतस्तिथिश्च विदिता मार्गदिमास
स्वितः ॥ प्रोक्तस्तदिवसोपमासदिनयोस्तत्र स्मृतिश्च दमावास्या मार्गदिगता ययस्पनिध
नं वा न्यन्तचेत्तापने ॥ १३३ ॥ कथं पंचदशावृतः प्रतिकृति संस्कृतस्य स्याचरेदं तं कर्म स एव दाहदि
सः स्यादधिकं कर्मणि ॥ ॥ ॥

तदा मार्गदिगता अमावास्या प्रोक्तेत्यर्थः ॥ मृतस्याहर्नजाना
नि मासं वापि कथं च नेत्युक्तत्वात् ॥ कथं च न मरणप्रस्वानश्रवणसूपेण केनाप्युपलक्ष
णेन जानातीत्यर्थः ॥ १३३ ॥ अथ यस्येति ॥ यस्य प्रोषितस्प मरणं निधनं अमृतजीवनं वा त

का. नि. २५
 याचनात्कर्णः॥ पितरि श्रोत्रे यस्मिन् वा तन्नो वचा गतिः॥ कर्णं पंचदशार्धवर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूप
 कं॥ कुर्यात्तस्मिन् संस्कारं यथोक्तविधिना ततः॥ तदानीं ते वसर्वाणि शेषकर्माणि संचरेदिति॥
 पितरीत्येतन्मोक्षितमात्रस्योपलक्षणं॥ ॥ अथ मघाश्राद्धनिर्णयः॥ पित्रमिति॥ तथा च वायु
 पुराणे॥ मघासुकुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात्॥ प्रत्यामर्चितास्ते न भवंति पितरः स
 अथ मघाश्राद्धनिर्णयः॥ ॥ पित्रं पुत्रवता सपिंडमुदितं श्राद्धं मघासूचमं वर्षास्तेन दद्यात्
 तत्तदहजान्कुर्यात्तिलैव तत्र॥ १३५॥ इति॥ तथा संक्रांत्या मुपवासेन पारणेन च भारता॥ म
 घासोपिंडदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति॥ अविष्यत्पुराणात्॥ पुत्रिणसपिंडवर्जितं यैव प्रपि
 णादमिति भावः॥ उत्तममिति॥ एतन्मघाश्राद्धं॥ तथा च वायुपुराणे॥ पितापितामहश्चैव तं
 यैव प्रपितामहः॥ जानं पुत्रं निरीक्षंतं शकुं नादवपिष्यत्॥ मधुमांसेन खड्गे न पयसा प्राप्य
 यसेन च एष नोदास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु वैति॥ अथोऽनिसहजाः सोदराः तथा चोक्तं यै स

राम
 २५

वा विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं सदैव हि॥ मघासु च ततोऽत्र नाधिकारः पृथग्विनेति॥ ३४॥ ॥ इति मघा
 श्राद्धनिर्णयः॥ ॥ अथाशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालाः॥ आशौचोपहतौ न्विति॥ मासिकविधेरशौ
 चोपहतौ तु सत्यां अत्र मासिकविधौ आशौचकालात्पयःशस्तश्चेष्टः श्रुध्यंतरकालस्य मु
 र्यकालप्रत्यगासन्नत्वात् श्रेष्ठत्वं॥ इतरेषां कालानामप्रत्यासन्नत्वात् गौणत्वमिति भावः॥
 अथाशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालाः॥ ॥ आशौचोपहतौ तु मासिकविधेरशौ
 चकालात्पयःशस्तो बोत्तरमासिन दिन समावास्यासि नैकादशी॥ ॥ ॥ ॥ उत्तरः
 मासितदिनादि अनुकल्पयोगौ गणने गदितमित्यर्थः॥ तथा च रुद्राष्टकः॥ देये पिहृणां श्रा
 द्धे तु आशौचं जायते तदा॥ आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं विधीयते॥ तथा चात्रिः॥ तदहश्चेत्
 बुध्येत केन चिन्तकादिना॥ सूतकानंतरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव वेति॥ पुनः उत्तरमासि तस्मि
 न्नवदिने इत्यर्थः॥ तथा षट्त्रिंशत्तमे मासिकाद्वैतुसंप्राप्ते अंतरामृतसूते के॥ वदंति शुद्धौ न

का. नि. ०
९७

त्कार्येदरेवापि विशेषत इति॥ मरीचिरपि॥ आद्यविघ्ने समुत्पन्ने अविता ते मृते ह नि॥ एका
दृष्ट्या तु कर्तव्यं कृत्वा यक्षे विशेषत इति॥ कृत्वा पक्षे विशेषत इति॥ अनेन श्रुत्वा यक्षोऽप्यनुज्ञा
तो भवति॥ अथो वार्षिकस्येति॥ नदहश्चेत्प्रदुष्येतेत्यादिवचनं तु मासिके आद्यविषयं॥ तत्र
मासस्यैककालाभावेऽपि पक्षेति॥ यिमात्रस्यैकसापिनाद्यादितिकालनिर्णयकारोक्तेरुक्त
मृत्कावाप्यनुक्तं ज्योतिषादिताथो वार्षिकस्योत्तरे मासे तत्रिधिमंतरेण समयास्वान्नोच
ति॥ इति श्री॥ ३५॥ आशौचे तत्र विहिते मृतनिधौ दद्यात्तु द्विकं कुर्यादुत्तरमासिति त्रिधि
मासतत्रिधिविना आशौकस्य आशौचविघ्ने सति पूर्वमुरवे काले भवेन्मासिकं॥ ॥
नकोक्ताः अमीकोलागदिता इति भावः॥ ३५॥ आशौचे तत्र विहित इति॥ आरिना हान
श्रुत्वा कृत्वा दृष्ट्या दृष्ट्या॥ तथा च मासः॥ आद्यविघ्ने समुत्पन्ने अंतरा मृतसूतके॥ अ
मा वासां प्रकुर्वन्ति आद्यं चैके मनीषिणा इति॥ तथा कादशी विधायकं वचनं पूर्वोक्तिं॥

राम. ०
९७

उत्तरमासाति॥ नदहश्चेत्प्रदुष्येतेत्यादिवाक्यं मासिकविषयमित्युक्तत्वात् तदादिके काले मासि
कं भवेदिति भावः॥ आद्य इति॥ अन्यगृहगे दान् भवनयतिरिक्तं भवनजाते मृत्योर्जन्मानि च श्रु
ते आशौचदोषो न भवेदित्यन्वयः॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ निमंत्रितेषु विघ्नेषु प्रारब्धे आद्यकर्मणि
॥ निमंत्रणाद्विघ्नस्य स्वाध्यायादिरनस्य च॥ देहेऽपि नृषु तिष्ठन्मुनाशौचं विद्यते क्वचिदिति
नादेविघ्ननिमंत्रणात्परमुत्तरं भावपाकादिनोभूतौ जन्मनि च श्रुते न्यगृहगे नाशौचे
षो भवेत्॥ ३६॥ अतानेपि न चापदात् भवने कश्चिद्विघ्नोपपन्नानुक्तिरपरोक्षकाचमनतः श्रु
दिर्दिज्ञानं स्मृता॥
॥ दातुं भवनजाते विशेषणं स्पष्टं माणात्वादेतदसंग्रहविषयः॥
मिति भावः॥ ३६॥ ॥ अतानेपीति॥ तथा च तत्रैव अपि दातुं गृहीतं श्रुतं के मृतके
तथा॥ अविता ते न दोषः स्याद्वादिषुकं च न दातुं गृहीतोऽश्वदोषो न स्पेदिति शेषः
अथेति॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ भोजनाद्वैतु संभुक्ते विघ्नं दत्तुर्विघ्नं दत्तं पदाकश्चित्

मा

का. नि.
९९

दोष्टिष्टदोषं त्यक्त्वा समाहितः॥ आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजा इति॥ गृहे इति चे
पः॥ मध्य इति॥ तथा च ब्रह्मपुराणे॥ विवाहयज्ञयोर्मध्ये सतर्कं चान्तरासतिशेषभक्षणं परै
र्देयं दानं न भोक्तुं श्रमं न स्पृशेत्॥ इति दोष इति शेषः॥ दानविधयेति॥ सप्तम्यर्थे तासिः॥ अ
सक्त आदौ संकल्पितस्तु दानविधौ अशुचिना नास्ति॥ अत एव कृतुः॥ पूर्वसंकल्पितं
मन्त्रेण तत्र विवाहयोरशुचिना चेत्यशेषमन्त्रं परैर्देयं दानविधौ तु नास्ति शुचिना संकल्पितमा
३७ भाष्येति सति पंचमेव दिवसे स्याद्दार्ष्टिकं मासिकं पक्षान्नैव भूभाष्यकस्त्वधिक
संदायमानं न दुष्पतीति॥ ३७॥ ॥ भाष्येति सतीति॥
॥ आचम्य संतरे॥ ॥ मृते हनितुं संप्राप्त्येव सभाष्यारजस्वला॥ श्राद्धं तदानकर्त्तव्यं
कर्त्तव्यं पंचमेव हतीति॥ यत्तु॥ आपत्काले प्रवासे च यस्याभाष्यारजस्वला॥ सिद्धान्ते
तत्प्रकुर्वीत आमंतस्य विधीयत इति॥ उशनो वाकं नत्॥ श्राद्धविधौ द्विजातीनामाम

राम०
९९

श्राद्धं प्रकीर्त्तितं॥ अमावास्यादिनियतं मासं वसरा दत्त इत्यनेन हरीतवचनेन समान
विषयो॥ अतो मासिकं संप्रसारिकं च पक्षान्नैरेव कुर्यात्॥ इत्यभिप्रेत्योक्तं॥ पक्षान्नौरिति व
क्तुं भाष्यक इति॥ अत एवोक्तं कालनिर्णयकता॥ अधिकारिणी भाष्येति रयुक्तेन अधिका
राव्यपगमात् मुख्यकाल एव कर्त्तव्यमिति॥ दशैविति॥ अयन्तीकाः प्रवासी चेत्यादिपूर्वो
क्तमिति दितयं स्वमुख्यदिवसे दशैव भाष्येति विधेयं मश्राद्धविधिं प्रवासविधुराद्या श्राव
रे युर्दिजाः॥ ३८॥ श्राद्धास्तत्र न चेदिमं वित्तु पुहेनैव पिअं विधिभाष्यत्वादिषु पुत्रजन्म
कादा कदापि दिति भावः॥ ३८॥ ॥ वाक्ता इति॥ तत्र
आमश्राद्धे॥ अत एव व्यासः॥ ५ व्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्ममि॥ हेमश्राद्धं प्रकु
र्वीत यस्य भाष्यारजस्वलेति॥ अथ पूर्वह्नादिकालविभागः॥ ॥ विद्यादिति॥ अतो मुद्राविधि
यादृशं पंचच सर्वदेति॥ प्रभासखंडात्॥ पूर्वोति॥ दिवसस्यार्द्धद्वौ भागौ पूर्वा परा ह्यभिधेयौ

का. नि.
९३

॥ अत्र अस्मिन् पक्षे दिवसस्य मध्यसमयो मध्याह्नः प्रोक्त इत्यन्वयः ॥ तथा च स्कंदपुराणे
आवर्तनात् पूर्वोहो ह्यपराहस्तनः पर इति ॥ आवर्तनदिन मध्य ॥ ३९ ॥ ॥ त्रैध इति ॥ अहो
हो दिवसस्य भागत्रयपक्षे च मध्यराः पूर्वमध्यापराहाराः पूर्वमध्याह्न पराहाराः
यो वयवाः ॥ अत एव श्रुतिः ॥ पूर्वोहो वै देवानो मध्यं दिनो मनुष्याणां मयरोहः पित्रा मिति
अपरवह्निदिकालः ॥ विद्यादहि मुद्रुत्रपंचदशकं पूर्वपराहामिधेतवक्षो विवसस्य
मध्यसमयः प्रोक्तो मध्याह्नकः ॥ ३९ ॥ त्रैधेहः क्रमशो ह्यवयवाः स्युः पूर्वमध्यापराहारा
भागवतुष्टये प्रहरकः पूर्वोहो संतोर्ध्वयुक् ॥ मध्याह्नः स्वपरोहकश्च गदितो यामस्त
रुक्ते मातृसायाहस्ततुरीययामक इति प्रातस्तथा संभवः ॥ १४ ॥ भागेति मध्याह्न
इति ॥ दिवसस्योत्तरेण संबंधः ॥ अर्धयुक्तद्वयमार्धं ॥ तथा च गोमिलः ॥ पूर्वाः प्रहरं
सार्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ॥ आतृतीयादयराहः सायाहश्चतनः परमिति ॥ प्रात इति ॥ १४ ॥

राम.
९३

तथा च प्रभासरवंडे ॥ मुद्रुत्रितयं प्रातस्तवानेव तु संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुद्रुत्रः स्यादपराह
पितादराः ॥ सायाहस्त्रिमुद्रुत्रोऽपि सर्वकर्मविहिः कृत इति ॥ यस्त्विति ॥ अत्रास्मिन् प्रकरणे प्रो
क्तेषु पक्षेषु मध्येयः समयः पूर्वोहो ह्यपराहाराः पूर्वमध्याह्न पराहाराः पूर्वमध्याह्न पराहाराः
नृकर्मसुततः स्वनात्कालान्श्रुनः प्रकथितः उक्तर्षणोक्त इत्यर्थः ॥ स्त्रुलपक्षे प्रतिपादक
मध्याह्नोपयराहको निगदितो सायाह्निकः पंचधा भागेन दिवसस्य मस्तसमयः प्रोक्तेषु
पक्षेषु ॥ यस्मात्सोत्रततः श्रुनः प्रकथितो तस्तकालकर्मसिति गोविप्रातिथिरवद्रुपीत्रक
शास्त्रसंवाधातर्थापरिहाराय सूक्ष्मप्रतिपादकशास्त्र
प्राशस्त्यपरमंगीकार्यमिति भावः ॥ अपकुतयाः ॥ अयोगो विप्रातिथिरवद्रुति ॥ इत्येक
तपा उदिता इत्यन्वयः ॥ तु दुर्कं कापुराणे ॥ आस्तनः कुंबलोगावोरूप्याग्निनिधयोपि वानि
लादभश्च मध्याह्न नवैते कुतयाः स्मृता इति ॥ तथा प्रभासरवंडे ॥ तत्राह मोमुद्रुत्रेयः स

का० नि०
९३

कालः कुतः पः स्मृत इति॥ तथा मध्याह्नः खण्डपात्तं च तथा नेपालकं बलः॥ सूर्यदभसि जगा वोहो
हि नश्चाष्टमः स्मृतः॥ षा पंकुसितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः॥ अष्टावेते यतस्तस्मात्कु
तपोऽतिविश्रुता इति॥ कौषितकिना तु तिथान्नः कालकं बल इत्युक्तं॥ १॥ अथ श्राद्धविशेषप
राहादिविनियोगः॥ अथेति विहितान्तेः साग्निकस्पन्ति धाभाजितस्य विभक्तस्य॥ तथा च लो
होहित्रो रजतैश्च वह्निरुदिता नेपालजः कंबलः कृत्वा वा कुतयाः॥ अथ श्राद्धविशेषपराह
विनियोगः॥ ॥ अथ विहितान्ते वैश्वदेवात्परः॥ दशैपिं डनिरुसिमन्त्रमिहितं श्राद्धं त्रिधा
भाजितं स्यात्तैश्च रमेदिधा ह कुतयां तारादिकेतु स्मृतं॥ १५॥ लोकाक्षिः॥ पश्चात्ते कर्म
निर्वर्तयैव दैवं साग्निकः॥ पिंडयत्तं ततः कर्पात्रतो म्हा हार्यकं बुध इति॥ अन्वाहार्यकं दशश्रा
द्धं न पाचमनु॥ पिंडां त्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनिशस्पते॥ वासरस्पतृतीये शो नानि संध्या
समीपत इति॥ विधेति॥ अन्येषां निरग्निकानां तत्तदश्राद्धं विधा ह कुतयां तारादिके विधा वि

राम०
९३

भक्त दिनस्य यः कुतः पः तस्य अंत्योरादिके काले स्मृतं॥ निरग्निको दीनां कुतययापि तीदशश्राद्ध
ममावास्या निर्णयेदिति॥ श्रुत्वा पक्षस्य पूर्वह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः॥ कृत्वा पक्षापराहे तु
सोहिणो नुनलेघयोदिति मार्कंडेयवचनस्या ममर्थः॥ श्रुत्वा पक्षपराह्णतयते कुतः पूर्वह्ने कृत्वा
पक्षे अपराह्णतयते कुतयो परार्धे श्राद्धं कुर्यादिति॥ एतदभिप्रेत्योक्तं कुतयां तारादिक इति॥ १६॥
अन्येषां तदध्यामिकं विजयनः कुर्वीत पूर्वह्ने के श्राद्धं श्वेतकुतयोत्तरार्धकं मुखे काले चरेदमि
कं॥ ॥ अन्येषां तदध्यामिकमिति॥ आमश्राद्धं तु पूर्वह्ने एकोद्विष्टं तु मध्यतः पार्वणं चापराहे तु प्रातर्
द्विनिमित्तकमिति हारीतवचनेन पूर्वह्ने यदा मश्राद्धं विहितं तत्तद्विजयिष्यमिति नावः॥ श्रा
द्ध इति॥ मध्याह्नात्परतोयस्त कुतः समुदाहृतः॥ आमश्राद्धेन तत्रैव विक्षणादत्र मक्षयमि
ति॥ ज्ञात्वा तपवचनं श्रूय विषयं॥ आत्मनो देशकालानां विप्रवे समुपस्थिते॥ आमश्राद्धं विज्ञे
कार्यं श्रुत्वा नुनयैव हीति॥ श्रूयस्मिन्ननेनामश्राद्धं प्राप्तां॥ तत्र पार्वणं श्रूय कियमाणां पार्वणका

तत्प्रादंनिशोयस्मिन् रात्रि यतिरिक्त सर्वकाले तनुयादित्यर्थः ॥ तथा च व्याघ्रपाना ॥ विधितः श्रद्धा
 योपेतः सम्यक् पात्रनियोजकः ॥ रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्तोऽनुत्तममिति ॥ नतिनि ॥ तदाह
 विष्णुः ॥ संध्या रात्रौ न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ॥ तयो रपि च कर्त्तव्यं यदि स्यात् प्राकृतदर्शनमिति
 ॥ १ ॥ अथपि उदाननिषिद्धकालाः ॥ १ ॥ याम्यक्ष इति ॥ बुधसंगमेश्रोत्रियागमे ॥ अनएवत्र सप्त
 अथपि उदाननिषिद्धकालाः ॥ ॥ याम्यक्षे बुधसंगमेपि नृयजिः पिंडैर्विहिते तथापानादौ च पु
 लेहिने यनचरे दुधाह नो दादरा ॥ ४ ॥ मासात्पिंडविधेन थोपनयनात् षट्सपिंडोप्यथोदा
 हादा ॥ वपि उदानमुदितं पित्रोः क्षयाहेरिवलैः ॥ १ ॥ ॥ रात्रौ ॥ यदा च श्रोत्रियो मोतिगेहं वेदविद
 भित्तिचेत् ॥ तेनैकेन तु कर्त्तव्यं श्राद्धं च विषुवच्चतुर्दिति ॥ विषुवदित्यनेनापि पिंडमुक्तं ॥ तथा बहसरा
 रा ॥ युगादिषु मघायां च विषुवेषु यनेन था ॥ नरणां च कर्त्तव्यं पिंडनिर्वापणं नहीति ॥ तथेति
 ॥ एते हि ते श्राद्धकालप्रकरणे उक्ते पानादौ ॥ तथापि उही नमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तच्च तत्रैवोक्तमिति नाक ॥ अ

राम
 १५

येति ॥ मासानिति ॥ तदुक्तं मोतिः पराशरेण ॥ विवाहे विहिते मासांस्त्यजे पुर्वादिशो वहि ॥ सपिंडः पिंड
 निर्वायं मोती बंधेषु देवहीति ॥ अथेति तथा चोक्तं ॥ महालये गया श्राद्धे मातापित्रोः क्षयेह नी ॥ य
 स्पकस्यापि मर्त्यस्य सपिंडीकरणे तथा ॥ कृतो दाहेपि कुर्वीत पिंडनिर्वापणं सदेति स्वधेति ॥ त
 प्राचवृद्धशतानयः ॥ पिंडनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धविधीयते ॥ स्वधावाचनलोपोत्रविधिरत्र न लुप्य
 सापि सप्तमहालयेरखलु गया श्राद्धे स्वधावाचनं नूहेति उविलोपने ॥ ॥ अथ प्रेतक्रिया सुनि
 षिद्धकालाः ॥ ॥ अथ नदीनं शोधयं रावादीपने ॥ ४ ॥ आशौचस्पदिनेषु चैत्रतिरुते दाहो यथासं
 भवं शोधं स्यादश्रुचिन्वतः परमहः शोधं न वेत्सर्वथा ॥ १ ॥ ॥ त इति ॥ अत्र स्वधावाचनलो
 पोक्तविधिस्तु न लुप्यतरत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अथ प्रेतक्रिया सुनिषिद्धकालाः ॥ अथेति ॥ आशौ
 चस्येति ॥ रावादीपने प्रत्यक्षनारी रदाहे ॥ अश्रुचिन्वतः आशौचात् सर्वत्रा ॥ प्रतिकृते दाहि य
 दुक्तं कालत्रयं तत्र दिवक्षयं परिहरेत् ॥ तथा च गार्ग्यः ॥ प्रत्यक्षन्ना व संस्कारे दिनं चैव विशेष

का. नि.
९६

येन आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्मचेत् ॥ शोधनीयं दीनं तच्च यथा संनवमेव तु ॥ आशौचं
विनिवृत्तौ च पुनः सक्रियते मृतः ॥ संशोधयेद्विद्वान्माद्यमूर्ध्वं संवसरादपि ॥ प्रेतकर्माणि कुर्वीत
तश्चेष्टं तत्रोत्तरायणं ॥ कृत्स्नपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्कृदिनक्षयमिति ॥ नंदमिति ॥ प्रेतकृत्ये दारि
द्र्यात् ॥ १५७ ॥ ॥ वारो सौरीति ॥ भंतु स्वातिकराश्विपुष्पहरितो न्यसेत् ॥ न ह्यादित्य न्वयः ॥
यद्यष्टाक्षरमुत्तरायणगतः पक्षो सितः रास्पते सर्वत्रैव दिनक्षयं परिहरेन्नंदं सन्नतो स्मरं
॥ १५८ ॥ वारो सौरी नृगुचपातपरिधौ न प्रोक्तं पावैर्धृनिंज ह्या स्वातिकराश्विपुष्पहरितो न्यसे
त्तथा च मरीचिः ॥ नंदाय भागवदिने चतुर्दशं त्रिपुष्करे ॥ तत्र श्राद्धं न कुर्वीत नृ
ही पुत्रधनक्षयान् त्रिपुष्करं त्रिपादनक्षत्रं ॥ श्राद्धं न ह्येता त्रमेत क्रिया विवक्षितेनिकालनिर्ण
यकाराः ॥ महाभारते ॥ नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जीतो न वेत्तरः ॥ नाप्रौष्टपदयोः कार्यं तथा
नेपेत्तत्तारत ॥ जन्मने श्राद्धं कर्तुं प्रोष्टं यदयो भाति पदयोः दारुणी मक्षेषा ज्येष्ठामूलानि ॥ जन्मना

राम०
९६

ते च मंत्रं नृदेशं त्रयोविंशं ॥ ज्योतिः पराशरः ॥ साधारणे ध्रुवो मे च मैत्रेव च न रास्पते ॥ मनुष्या
णां प्रेतक्रिया कथं विचित्रपुष्करे यमलधित्ये वा साधारणे कृत्रिका विशाखे ध्रुवा ए पुत्ररात्र
वं रोहिणी च ॥ उम्माणि पूवत्रियं भरणी मघा च ॥ मैत्राणि मृगशिरा नुराधारे वत्सः ॥ यमलधि
जेधनिष्ठा ॥ वराहपुराणे ॥ चतुर्थमष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ॥ प्रेतकृत्यं व्यतीयाते वैधतौ
राधः ॥ सफाल्गुनी द्विपदभाषा मरुता पुनर्वसुः स्वाखं सतिसंभवे सुधजनैर्वर्जयेत् किं यदोष
यराधेतथा ॥ करणे विष्टि संज्ञे च नैश्वरदिने यिच ॥ त्रयोदशं विज्ञेयेषां जन्मना
संज्ञयेत्तथेति ॥ जन्मना रात्रयं यत्र उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति ॥ तथा च कश्यपः
भरण्या मृगशिरा मूलं त्रिचरणानि च ॥ प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठा द्वाचपंचकमिति ॥ रा
धेति ॥ तथा च कश्यपः ॥ सफाल्गुनी द्विपदं रोहिण्यं नुराधा पुनर्वसुः ॥ द्वौ आषाढौ विशाखा च
भानिधि चरणानि किंचिदुष्टानि ॥ वर्जयेत्सतिसंभवे इति ॥ १५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

का. नि.
९७

दर्शति॥ तथा च मरविः॥ एकादशं तु नंदा यां सिनीवाल्यां नृगो दिने॥ नभस्पस्पचतुर्दशं
कृत्तिका सुत्रिपुष्करे॥ अत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयादिति स्वजनिभूमिति॥ दिप्तत्वा
शुगतुल्यभाजि जन्मभातदशमं चतुर्दशं पंचशमनक्षत्राणि॥ अश्रुनदानि॥ जन्मनारात्रयस्य
ह्येनच पूर्ववचनोक्ता निग्राह्याणीत्यर्थः॥ तुर्येति चतुर्थे मे नि॥ वाराहपुराणे क्लेशित्यर्थः॥ ४९॥
दर्शः शुक्र युगाग्निमंत्रिचरणेत्येकादशं नाद्रुगं नूतं निद्यतमं त्यजेत् स्वजनिमंतस्मात्त्रयो
दिनः॥ ५०॥ दिप्तत्वा शुगतुल्यभाज्यश्रुनदात्येको न विंशं तथा तु यद्वा दश राशिगोष्टमगतो
नंदादेरिति॥ तथा च गोमित्रः॥ नंदायां शुक्रवारे च चतुर्दशं त्रिजन्म सु हेयोत्रका ये शशी॥
एकादशाहप्रभृतिने को द्विष्टं निषिध्यते॥ इति अधा इति॥ तथा चोक्तं॥ युगमत्वादि संक्रातिदि
ने नैतक्रिया यद्वा देवादापतिना तत्र नक्षत्रादिशोधनमिति॥ एकस्मिन्निति॥ विदध्यादित्य
नयः॥ तथा च नृगुः॥ एककाले गता सुनां बहूनामथ श्राद्धयोः॥ तंत्रेण श्रयणं कृत्वा कुपयति श्रा

राम०
९७

द्वेष्टकश्च यक॥ पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः॥ तृतीयस्य ततः कुर्यान्निपातेष
यकमिति॥ १०५॥ अथ प्रतिनिमित्तं श्राद्धमेदः॥ सापिंज्रेति॥ अत्यतयाभितर्त्तनं युगपत्क
ननिमित्तागमे इति निमित्तसप्तमी॥ श्राद्धनिमित्तानां युगादिकालानां चेदात् श्राद्धमेदस्य
नंदादेर्मनिषिद्धतामृतयजावेकादशाहादिके षोमत्वादि युगादि संक्रमदिने दर्शेन श्राद्धं
द्विष्टं एकस्मिन् दिव ब्रूकमोयदि न वेत्काले विदध्यात्तदा तंत्रेण श्रयणं विधाय च पृथक् श्रा
दानि मृत्युक्रमात्॥ १०६॥ अथ प्रतिनिमित्तं श्राद्धमेदः॥ सापिंज्रे तत्र कालिका वि युगम
त्वादि क्षयाहादिषु श्राद्धा मृतययाचरेत् युगपत्तन्निमित्तागमे॥ अथ कालैको तंत्रानुशा
नां स्यात्वेच्छा निमित्तकाल युगयद्वा वस्तदेकक्रियानुशानात् सकलस्य सिद्धिरुदिता तंत्रेण स
कल्यतः॥ १०७॥
र्थः अथ कालैको तंत्रानुष्ठानं॥ स्याच्चेदिति॥ संक्रातिनिमित्तकमावास्या निमित्तकं
चेत्येतानि श्राद्धानि तंत्रेण करिष्यन् इति संकल्प्य एक श्राद्धानुष्ठानात् सर्वेषां श्राद्धानां सिद्धिरित्यर्थः॥
॥ १०८॥

का. नि. अत्रैव हेतुमाह॥ एकशतिमथा च हारीतः॥ नैकः श्राद्धं यंकुर्यात्समानेह निकृच्चित्॥
अथ वैश्वदेवादिकालः॥ मित्तेति॥ भूतमस्वोभूतयजः वैश्वदेविकमनु वैश्वदेवानं रमि
त्यर्थः तत्र तावसांतिकेन श्राद्धादौ वैश्वदेवः कार्य इत्युक्तं जौगाक्षिण॥ पक्षांतं कर्मनिर्वर्त्तये
देवं तु सामिकः॥ पिंडयजेत तः कुर्यात्ततोन्महायके बुधश्च॥ पक्षांतमन्वाधानं॥ अन्वाहार्य
एकस्त्वैकनिमित्तमेकदिवसे श्राद्धं च नावर्त्तयेत्॥ अथ वैश्वदेवादिकालः॥ मित्तात्ने
ननु वैश्वदैवकमनुश्राद्धंचरेत्सामिकः॥ कंदर्वाश्राद्धं॥ तथा कलेनैव पृथग्गुक्तः॥ पित्रर्थे नि
पेत्याकं वैश्वदेवार्यमेव च॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थे न दार्द्र्यं वैश्वदेविकमिति॥ वैश्वदेवार्यपाक
स्तु वैश्वदेवं न त्रिषर्थं ददर्शाश्राद्धार्थं न भवति॥ दर्शनाच्चेन च दर्शश्राद्धेति कर्त्तव्यतावेति
निश्राद्ध षतिरिक्ता निश्राद्धानुच्यते॥ नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवस्य च एकः पाकः॥ तथा चोक्तं का
लनिर्णयकरैः॥ अन्वहमनुष्ठीयमानानां देवपितृभूतमनुष्ठापपदायज्ञानामेकपाकसाध्यत्व
नि

श्रयादिति॥ भूतयत्नादिकंच श्राद्धानंतरं कार्यमित्युक्तं ब्रह्मांडो वैश्वदेवा ऊतीरग्नावर्वाक
ब्राह्मणभोजनात्॥ जुहुयात् भूतयत्नादिश्राद्धं कृत्वा तु न स्मृतमिति भावः॥ एवं साग्निकस्य
श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवस्य विहितत्वात् पित्रश्राद्धं मकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः॥ अकृतं तद्गन्धैश्च
पित्र्यं नोपतिष्ठति॥ इत्यादिनिषेधवाक्यानि निरग्निकविषयाणां तिमत्वात् न स्पष्टं कथा
केन वैश्वदेवकालश्च यविकल्पमाह॥ अनग्निकजनश्च॥ अनग्निकजनस्तु अग्नौ कृते रग्नौ
पश्चाद्भुतमखादीनि अनग्निकजनस्त्वग्नौ कृतेर्वात्तरं स्वस्त्युक्तेर्विकरस्य चांतरुततत्मा
करणात् दुत्तरं च॥ उत अप्यवाविकरस्य स्वस्त्युक्तेश्चांतर्मध्ये देवारं कांतरेणाचरेत्॥ ५३॥
मखं आचरेत् तत्पाचं वैश्वदेवा ऊतीरग्नाविसनेन प्रथमः काल उक्तः॥ तथा च अर्वाक ब्राह्मण
भोजनादित्यनेन अग्नौ करणानंतरं वैश्वदेवा ऊती जुहुयात् इत्युक्तमिति न बंधकारे यस्मिन्
तत्वात् तत्पाचनविषयपुराणे॥ द्वितीयः काल उक्तः॥ पित्रसंतप्यविधिवत् बलिंदद्याद्विधा

का-नि
२५

नन॥ वैश्वदेवंततः कुर्यात् पश्चात् ब्राह्मणवाचनमिति॥ बलिशष्टस्तत्रैक्यारम्भात्॥ ये अग्नि
हव्यमंत्रेण भस्मोयं विक्षिपेद्बुधः॥ जानाहि नंबलिदोरश्राद्धकर्मणि सर्वदेति॥ अनेन विक
रानंतरं स्वस्तिवाचनात् पूर्ववैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्युक्तं नवति॥ नत्पाकांतरेण श्राद्धपाकादन्येन पा
केन पृथक् पाकविधायकवाक्ये साम्निकानग्नि कविशेषविहरेदित्यर्थः॥ अत्रापि नूतनयु
कालः॥ पूर्वोक्त एवेत्याह॥ अंतत इत्यादिना नमिः सप्तम्यर्थः॥ पितृयजेः श्राद्धस्य अंतं भूत

देवः स्वमरुमंततः पितृयजेः स्यात् नूतनयति॥ अथवा श्राद्धान्तेन तदंत एव सकलं स्या
यतः स्यात्॥ ५२॥ ॥ ॥ तस्यैव श्राद्धान्तेन कालान्तरमा

ह॥ अथवेति॥ निरग्निकस्यैवार्थः॥ क्षिप्तं येन॥ तथा च पैठीनसिः॥ पितृपाके समुधत्तु वैश्व
देवं करोति यः॥ आसुरंतद्देवेष्वपि दृष्टानोपतिष्ठति॥ श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवदैश्वदेवादि
कंच यत्॥ कुर्याद्विज्ञानतो दद्यौ तदंतं कारादिकंतथेति यतः श्राद्धान्ते पूर्वपितृपाका समुध

राम०
२५

समुधृतेनानेन वैश्वदेवे क्रियमाणे श्राद्धमासुरं स्यात्॥ ततः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततः श्रा
द्धावापुंशि दत्ता किंचित्कदाचिदाशयवैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः॥ आशौचमध्ये वैश्वदे
वादेवं संभवात् श्राद्धपाके क्वात्तत्रां केवनास्ति एकदशाहादिकेतु॥ एकोद्विष्टेषु त्रैषु त्रैषु
सप्तम्यः समुत्सृजेत्॥ इति॥ दिवलेन सर्वस्याप्यन्यदेव ब्राह्मणो मोदेव त्वानिधानात्॥ त

कुर्यात् श्राद्धमनग्निरग्निसहितोपेकादशाहादिकं शिष्टान् द्विजसाम्नामहमखकृतिः स्या
दंतोत्सांधसा॥ १५१॥ थापरिशिष्टे॥ संप्राप्ते पावेणे श्राद्धे एकोद्विष्टे तथैव च॥ अग्नये
वैश्वदेवः स्यात् श्राद्धेकादशोहनीति॥ श्राद्धान्ते वैश्वदेवविधानात् पृथक् पाकेन श्राद्धा
न्ते कार्य इत्याह॥ कुर्यादिति॥ द्विजसातद्विजाधीनं॥ महामरुवकृतिः पंचमहायताः॥ अ
ततः श्राद्धान्ते॥ अन्तांधसा श्राद्धान्ते दत्तेनानेन॥ ५३॥ अथनित्यश्राद्धकालः॥ १॥

का. नि.
१००

नित्यश्राद्धमिति॥ अनुश्राद्धात्प्रादुर्भावपितर्हि इह तां स्त्रेता॥ यदि अस्मिन् नित्यश्राद्धस्य अखिल
देवताः श्राद्धान्तरे अविमानसु॥ तथा च मन्त्रारखेडे॥ नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सि
ध्यति॥ श्राद्धान्तरे मन्त्रनित्यत्वात्तत्तापयेदिति॥ अत्र पाकविकल्पमाह॥ पृथक् पाकेन नैव
वेति॥ अतएव माहं डियः॥ ततो नित्यक्रियां कुर्वति भोजयेच्च तथा तिथीनां ततस्तद्वत्तं भु
अथ नित्यश्राद्धकालः॥ ॥ नित्यश्राद्धमपाहतामनुपृथक् पाकेन तेनैव वा यद्यस्याखिल दे
वताः प्रथमतः श्राद्धान्तरे नार्चिताः॥ ॥ इति श्रीरामचंद्राचार्यकृतौ कालनिर्णयदीपिकायां
जीतसहभृत्यादिनिर्णयः॥ इति॥ ततस्तेन श्राद्धशेषेण ॥ श्रीश्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥ अ
जलसाध्यां नित्यक्रियां नित्यश्राद्धमपि कुर्यादिति पाके कमुक्तं॥ तथा नित्यश्राद्धम
मधिकृत्य तेनैवोक्तं॥ पृथक् पाकेन नैव कृमिति॥ अतो विकल्प इत्यर्थः॥ ॥ इति
कालनिर्णयदीपिकाविवरणे श्रीश्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥ नृ॥ ॥

राम
१००

अथ प्रतिपत्त्यनृतिपुण्यातिथयः॥ ॥ चैत्रेति॥ उर्जः कार्तिकः॥ एष आश्विनः॥ पक्षति प्रति
पत्त॥ तथा न विष्यपुराणे॥ तीथीनां प्रवरायस्मात्तत्र सृणा समुदाहता॥ प्रतिपादिता यदा पू
र्वप्रतिपत्तेन चोच्यते॥ तिस्रो देवताः पराप्रोक्ताः स्तिथयः कुरुनंदन॥ कार्तिकाश्वयुजे मासि
चैत्रे मासि च भारतेति॥ अथ पुण्याद्वितीयेति॥ तथा देवीपुराणे॥ चैत्रे दमनपूजां प्रक्रम्य॥ उमा
एषा अथ प्रतिपत्त्यभृतिपूर्वैर्नृतिथयः॥ ॥ चैत्रे जेष्ठगशुक्लपक्षतिरसौ पुण्याद्वितीया सित्ता
स्याच्चैत्राश्विनयोः शुभेति॥ अथ पुण्यात्तृतीया॥ ॥ आथ गदिता शुक्ला तृतीया शुभा॥ ॥ अथ
शिवं कृतां च द्वितीयायां प्रपूजयेत्॥ हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं मंधार्चनं तथेति॥ तथा स्कंदे॥
आश्विने मासि वै पुण्याद्वितीया शुक्लपक्षजा॥ दत्तं प्रदत्तमेतस्मात्तदन्नं फलमुच्यते इति
अथ पुण्यात्तृतीया॥ अथेति॥ स्नानदानादविदंति॥ राधावैशाखः॥ तपो माघः॥ तथा चैत्र
प्रकृत्य देवीपुराणे॥ तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्वितां॥ सुगंधपुष्पदीपैश्च दमने

का. नि.
१०१

नसुमानिनेति॥ तथा प्राप्ते वैशाखे मासि या पुण्या तृतीया शुक्ल पक्षजा॥ अनंत फलदा सा तु
स्नानदानादिकर्मसिद्धि॥ तथा नविष्णो वरे॥ गुडा पूपाश्वदेव तन्मा मासि भाद्रपदे तथा॥ तृतीया
यां पापसंचयमा देवस्पृश्यये॥ चैत्र मासे तृतीया यां गुडस्पृश्यवणस्पृश्य॥ दानं श्रेयस्क रे राज
नस्त्रीणां च पुरुषस्पृश्येति॥ अस्या एव नक्षत्रवारयोगे प्राचास्पृश्यमाह॥ यान्वितेति॥ तथा च न
स्ताना दोमधुराधभाद्र कनयो मासस्विता यान्वितारोहिण्याश्रवणेन वा बुध दिने सा तिघ
रास्तोदिता॥ अथ पुण्या चतुर्थी॥ चैत्रे माघ नभस्मयोः सितचतुर्थी रास्पृश्यते न्यापि या शुक्ला
भो ममुता यमरणी सौ पन्वीता तु त्रमा॥ १५५॥ तथा च नविष्णो वरे॥ श्रवणेन सुमा सुक्ता
तदा सा सुमहा फलेति॥ अथ पुण्या चतुर्थी॥ चैत्र इति॥ अस्या सर्वमासस्वापि शुक्ला नो मादियु
ता तु त्रमेत्यर्थः॥ सौर्यनितारा निवार युता॥ तत्र चैत्र मधिकृत्य देवी पुराणे॥ गणेशो कारयेत्पूजां
लङ्कादि विभाविता॥ चतुर्थ्या विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये॥ तथा नविष्णुपुराणे॥

राम०
१०१

शिवाशंता सुखा राजन चतुर्थी त्रिविधा स्मृता॥ मासि भाद्रपदे शुक्ला त्रिवलोकेषु पूजिता॥
तस्यां स्नानं च दानं च उपवासो जयस्तथा॥ माघे मासि तथा शुक्ला चतुर्थी तु महीपते॥ तेषां
शान्तिदानित्यंशान्तिकं यस्मिन् देवहो॥ यदा शुक्ला चतुर्थी ति वारो भौ प्रसवानवेत्॥ तदा सा सु
खदातेषा सुखनामेति कीर्तिता॥ चतुर्थ्यां निरणी योगेश्वर नैश्वर्यदिने यदि॥ तदा मेघमयं दे
वमुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति॥ १५५॥ अथ पुण्या पंचमी॥ मार्ग इति॥ तथा च स्कादे॥ श्रु
मार्गे भाद्र नभस्मयो मधुसुचमोक्ता सिता पंचमी स्वापेत्तमराहरे रसितगावही तु स
क्ता मार्गशिरे पुण्या श्रवणे या च पंचमी॥ स्नानदानैर्वर्द्धमत्तानां गलोकप्रदा वीश्वभा॥
यिना॥ तथा च ब्रह्मांडे॥ शुक्ला यां माघ पंचम्यां चैत्रे मासि शुभानेने॥ श्रीब्रह्मलोकात्मानुषंगं संप्रा
प्तकेशवात्तया॥ तस्मात्तौ पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीं मुंचति॥ नविष्णुपुराणे॥ तथा नाद्रपदे मासि
पंचम्यां श्रद्धयान्वितः॥ न मासे रव्यनरो नागा नृकृष्णवणादिवर्णकैः॥ पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैः

का. नि०
१०२

सर्पिगुडपायसैरिति॥ तस्याएवश्रेष्ठतरत्वमाह॥ स्वापेनिति॥ हरेः स्वापे॥ चानुमस्मियांअसि
तगायंचमी॥ अग्न्यतराश्रेष्ठतरा॥ तथाचनविष्पत्युराणे॥ सुष्टेजनादनेकसप्तम्याभ
वतातथा॥ पूजयेन्मनसादेवीस्तुहिविटपसंश्रयामिति॥ अथपुण्यपक्षी॥ पक्षीति॥ तथा
स्कंदपूजामधिकृत्यब्रह्मपुराणे॥ सर्वासुशुद्धपक्षीषुपूज्योसौश्रद्धयानरैः॥ आरोग्यका
मेवालानांपुनर्वद्विर्विशेषतइति॥ अग्रेनितथाब्राह्मे॥ जानःस्कंदस्तुष्टपातुशुक्लाया
शुक्लागामधुमार्गयोरुनयगातर्जेननस्येवराथोरास्नेहसितानभस्यसहसोमावेति
चैत्रनाभनीत्याद्युपक्रम्यपुण्यत्वमुक्तं॥ तथाचनविष्पत्युराणे॥ याष ^{थिःसप्तमी॥१५६॥}
ष्टीशुक्लपक्षस्यमार्गशीर्षेहरिप्रिया॥ महापक्षीतिविख्यातातस्यांजानोक्रुतान्नइति॥
उनयेति॥ तथाचनविष्पत्युराणे॥ पक्षपाफलान्नेराजनविशेषात्कार्तिकंतथा॥ शुक्लेक
स्नेसुनियतोब्रह्मचारीसमाहितइति॥ ननस्येवरेति॥ तथाचनत्रैवा॥ येयंभाद्रपदेमासिष

राम०
१०२

होस्पाद्भरतर्षभ॥ इयंपुण्यापापहराशिवाशंताशुभात्पेति॥ अथपुण्यासप्तमी॥ अ
थोरिति॥ सहोमार्गशीर्षः॥ तथाचनविष्पत्युराणे॥ मासिभाद्रपदेशुक्लासप्तमीयागजा
धिप॥ अपराजितेतिविख्यातामहापातकनाशिनी॥ यातुसप्तमीयात्रिलोचना॥ जयंतीनाम
साकपितावीरसर्वनिदकराशुभा॥ माघस्यशुक्लपक्षेनसप्तमीयात्रिलोचना॥ जयंती
नामसाप्रोक्तापुण्यापापहरास्मृतेति॥ १५६॥ शुक्लात्पेति॥ अस्यासर्वमासस्तथा
शुक्लात्पापिरवैशुजातिफलदासारेवतीसंयुतासार्पत्रासमधाकरेर्वरुणनेनार्कस्यवा
चनविष्पत्युराणे॥ विजयासामहाप्रोक्ताशुक्लायासप्तमीरवावेति॥ अतीति॥ साआ ^{संक्रमे॥}
दित्यवारयुक्ता॥ तथाचस्कंदे॥ रेवतीयत्रसप्तम्यामादित्यदिवसेनवेत्ता॥ तद्वानंशतसह
स्तमितिग्राहद्विकरइति॥ शतसाहस्तमित्यनेनफलाधिक्यमुक्तं॥ अतएवाचार्य
वयंरतिफलदेतिप्रयुक्तं॥ एवमेवतत्रतत्रभावगंतीरणिपदानिप्रयुक्तानीतिसेयं॥ सापेति॥

का. नि०
१०३

अश्लेषारोहिणीमघाहस्तशतभिषासंतैर्नक्षत्रैः सूर्यसंक्रांत्याचयाउपेताश्रुजासप्तमीसा
अधिकपुण्यदा॥ तथाचभविष्योत्तरे॥ नक्षत्रेपंचतारायासितासासप्तमीजया॥ पंचतारा
तारकाः यस्मिन्नक्षत्रे तानि च पूर्वोक्तानि॥ तथाचकालनिर्णयकारेव्याख्याते॥ पंचतारं शतभि
षदा॥ पंचतारं रोहिण्यष्टमेषामघाहस्तश्रेति॥ तथाचश्रुक्तपक्षेतुसप्तम्यां संक्रमते रविः महा
योपेताधिकपुण्यदाबुधपुनर्वस्वन्वितात्वष्टमाचैत्रे मासिसिताग्न्याबुधपुतापौषस्यश्रु
क्तेमिया॥ ५७॥ याम्यासेवसितायामाघसितामीमाचनेत्यादिताम्याश्रुक्तापिबुधान्विताप
जयानदासास्यात्सप्तमीभास्करप्रियेति॥ अथपुण्यं नवमीशस्त्वारिक्तासर्वतः॥ ५८॥
ष्टमी॥ बुधेति॥ अग्निमाश्रेष्टा॥ तथाचविष्णुः॥ पुनर्वसौबुधोपेताचैत्रे मासिसिताष्टमी॥
मीतस्तुविधिवत्स्नात्वावाजयेयफलंलजेतइति॥ ५९॥ याम्यश्रुति॥ याम्यनरणी॥ पुष्य
मीसेतथाचभविष्योत्तरे॥ पौषेबुधाष्टमाश्रुक्तमहारुद्रामहाफलेति॥ ब्रह्मांडे॥ पौषेमासियदादे॥

राम०
१०३

विअष्टम्यां यमदैवते॥ नक्षत्रंलभतेपुण्यं पद्मोकेरौद्रमुच्यते॥ तदातुसामहापुण्याजयेतीअ
ष्टमीस्मृतेति अथेति॥ तथापुराणे॥ माघेमासिसिताष्टम्यासतिलंजीघ्नतर्पणं॥ श्राद्धं चयेन
राः कुर्यः स्तेस्युः संतसिमागिनरति॥ तत्रमंत्रः॥ वैवाघ्रपदगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच॥ अपुत्रा
पददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणेइति॥ अथेति॥ तथाचमहाभारते॥ राशिपुत्रसमायुक्ता
परिपूर्णासिताष्टमी॥ तस्यांनियमकत्रारौनस्युः खंडितसंपदइति॥ राशिपुत्रोबुधः॥
ऊर्जेचाग्न्यतरासितापदशमीज्येष्ठेसितापुण्यदाहस्तेभौमदिनेस्मृतादनाहरासैवाग्नि
याथोत्तमा॥ १५८॥
अथपुण्यनवमी॥ अथेति॥ अरिक्तासर्वमास्तु॥ नवम्यांचसदापूजागौ
रीदेवीसमाधिना॥ वरदासर्वलोकस्यनविष्यतिनंसंशयइति॥ सामान्येनवाराहपुराणोक्ते॥ इ
षेमाघे॥ ऊर्जेचैति॥ तथाचब्राह्मे॥ चैत्रेनवम्याश्रुक्तायांभद्रकालीमहाबला॥ योगिनीनांतुस
वसिमाधिपत्येभिषेचितेति॥ देवीपुराणे॥ आश्विनेनवमीश्रुक्तातस्याकोटीगुणंफलमिति॥ श्रु

का. नि.
१०४

श्रुक्तपक्षे नवम्या यः कार्त्तिकस्य समाहितः ॥ स्नायाद्यन्तमस्तु यदि क्षयं लभते फलमिति ॥
अथ श्रुक्तादशमी ॥ अथ दशमीति ॥ तथा देवीपुराणे ॥ ज्येष्ठस्य श्रुक्तदशमी संवत्सरमुखः
स्मृता ॥ तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतश्च ॥ हस्ते दशहरा स्मृता ॥ सौ बहस्तपुः कर्मो
महिने अग्निप्रेतियोजना ॥ तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ हर
ते दशपापानि तस्मादशहरा स्मृतेति ॥ दशपापानां ह मनः ॥ पारुष्यमनन्तं चैव यैश्चैव चापि स
एकादशपरिवलासिता त्वतिफलादित्यक्षेपुष्या त्विता दशपरिवलाश्रुता सितगता त्वमा
वशाः ॥ असंबद्धप्रलापं च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधं ॥ अदत्तानामुपादानं श्रुतितान्विता ॥ ॥
हिंसा चैव विधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं ॥ परद्रव्येष्वादिध्यानं मनसा
निष्ठं चिन्तनं ॥ वित्तप्राप्तिनिवेशश्चैव त्रिविधं कर्म मानसमिति ॥ विष्णुधमेति रे ॥ दशम्यां श्रुक्तप
क्षे तु ज्येष्ठमासिकुजे दिने ॥ गंगावतीणां हि स्तर्क्षं सर्वपापहरा स्मृतेति ॥ अस्मिन् योगे गंगा स्ना

राम०
१०४

मभात्रेण सर्वपापहरा स्यादित्यर्थः ॥ १०५ ॥ अथ पुण्येकादशी ॥ ॥ एकादशीति ॥ तथा
बाराहपुराणे ॥ एकादश्यां तु न नरः कुमाद्यथाविधि ॥ मार्गशीर्षे श्रुक्तपक्षे आरभ्या ह्येव विच
क्षणः ॥ तद्वन्धनदंष्ट्रेष्वांरुतं वित्तं प्रयच्छतीति ॥ सितेति ॥ अदित्यक्षेपुनवसुः ॥ तथा विष्णुध
मे ॥ एकादश्यां श्रुक्तपक्षे यदृक्षं वै पुनर्वसुः ॥ तामासा विजया स्याता तिथीनामुत्तमा तिथि
रिति ॥ तथा ॥ एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यक्षेत्रं सत्रमा ॥ तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पाप
सोत्कृष्टा पनगा कर्वायु सुरयक्त्वा नैरनिता श्रुत्या चाजपदेन पूषदहने द्वादित्यपुष्यैर्वृता
तानानीति ॥ अथ पुण्यद्वादशी ॥ द्वादशीति ॥ विष्णुधमेति रे ॥ द्वादशीषु तु यद्वत्तं श्रुक्ता
सुतुविशेषतः ॥ श्रवणे न तु युक्ता सुतत्रापि द्विजसत्रमा ॥ विशेषाद्धयुक्ता सुश्रुक्तपक्षगता सु
चेति ॥ सोत्कृष्टेति ॥ तथा च विष्णुधमेति रे ॥ द्वादशीषु तु यद्वत्तं श्रुक्ता सुतुविशेषतः ॥ श्रवणे
न तु युक्ता सुतत्रापि द्विजसत्रमा ॥ विशेषाद्धयुक्ता सुश्रुक्ता पक्षगता सुचेति ॥ अथेति

का. नि०
१०५

भगः पूर्वा॥ अकोहिलः॥ वायुः स्वानी॥ सुरयो ज्येष्ठा॥ क्रव्यादमं मूलं॥ श्रुतिः प्रवयाः॥ आजय
दं पूर्वानि द्रुपदा॥ पूषा रेवती॥ दहनः कृत्तिका॥ इंदुर्मृगः॥ आदित्यं पुनर्वसु॥ पयः प्रसिद्धं॥
चैत्रादि द्वादशमासगता द्वादशी एभिर्नक्षत्रैः क्रमाद्युक्ता शुनत रा॥ तथा च विष्णुधर्मे॥ भागद
संयुता चैत्रे द्वादशी स्यात्तदा फला॥ हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वाति संयुता॥ ज्येष्ठा युक्ता तथा
षाठे मूलोपेता तु वैद्यवे॥ श्रावणे मासि॥ तथा भाद्रपदे मासि श्रवणे न तु संयुता॥ आश्विने
स्पष्टे चैत्रादिगता क्रमाद्युनतरामाघे तु कृत्तिका श्रुतौ मूले वा यदि रास्पते तत्र त्वतिजस्तानाद्यथारो
द्वादशी पुण्या नवत्या जक्ष संयुता॥ कार्तिके रेवती युक्ता सौम्ये कृत्तिका तथा॥ सौम्ये गुरुः॥
मार्गशीर्षे॥ पौषे मृगशिरसे पेता माघे वादित्य संयुता॥ द्वादशी या नवे कृत्तिका प्रोक्ता सा तिल
द्वादशी॥ मूलक्षेत्रे शराधरे माघे मासि प्रजायते॥ एकादश्यां कृत्तिका पक्षे सो जिते द्वियः॥ द्वादश्यां
पट्टनिजाहार कृत्वा पापैः प्रमुच्यत इति॥ अथेति॥ आरोग्यमंगलः॥ तथा ज्योतिः शास्त्रे॥ पंचानन

राम०
१०५

स्त्रौ गुरुभूमिपुत्रौ मेघे रविः स्याद्यदि शुक्रपक्षे॥ पाशा निधाना करभेन युक्ता तिथिर्द्व्यतीपा
त इतीह योगः॥ अस्मिंस्तु गोमिहिर एव वस्त्रदानेन सर्वे परिहाय पापं सुरत्वमिदं त्वमा
तामयत्वं मस्याधिपत्यं न भते मनुष्य इति॥ पाशा निधाना तिथि द्वादशी॥ ५१॥ १६०॥ अथ पुण्या
च योदशी॥ पंचेशोरिति॥ पंचेषोः कामस्य तिथिः॥ त्रयोदशी तथा च पात्रे॥ चैत्रे शुक्ल त्रयोदशी
सिंहे मेषगतो रविः करयुता चे स्यात्सित द्वादशी योगे स्मिन् व्यतिपातके तितनु यादना पाप्मा
तिथिः॥ १०६॥ पंचेषो मधुशुक्ल गणप्यशुन दानूता सिता नूत्र मासाप्यग्ना कुजे युग्म धावति फ
दमनं चंपकात्मजं॥ कृत्वा संपूज्य यत्नेन विजये ध्वजनेन तु लो जे नूत्र मात्वा पूयुक्॥ १०७॥
इति॥ अथ पुण्या चतुर्दशी॥ अथेति॥ नूता चतुर्दशी॥ तथा च विष्णुः॥ सर्वसुचतुर्दशी शुनदी
जलस्नानो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो नवतीति॥ असितेति॥ तथा मास्ये॥ यांकां चित्सारि
ते प्राप्य कृत्वा पक्षे चतुर्दशी॥ या पुनर्या तित स्यानु नियतस्तपयेद्यमं इति॥ सापीति॥ तथा

का. नि.
१०६

देवीपुराणे॥ तथा कृष्णचतुर्दशी भौमाहेपिनृतपणमिति॥ मेधावतिफलेति॥ भौमयुताकृ
ष्णचतुर्दशी केवलावाकृष्णचतुर्दशी चेतनतिफलदेत्यर्थः॥ तथा च पुराणे॥ चैत्रे कृष्णचतुर्दशी
यः स्नायाच्छिवसन्निधौ॥ गंगायां च विशेषेण नमस्ते भोजनाय त इति॥ तथा चैत्रकृष्णचतुर्दशी
मंगारकदिने यदि॥ पिशाचत्वं पुनर्न स्पागं गादं पादान भोजनादिति॥ उज्जैविति॥ त्वां हि चि
त्रातया त्रासो॥ कार्तिके भौमवारेण चित्राकृष्णचतुर्दशी॥ तस्मात्प्राधान्येन स्वाणुयं ह्योद्धिर्वपुरं
चैत्रेशाख्यनभोननस्यगसितात्वगता तथा षाठगावैशाखोत्तमयः सुपुण्यफलदास्यामौर्ण
ध्रुवमिति॥ चैत्रेशाख्येति॥ तथा च स्कंदे॥ चैत्रे चतुर्दशी शुक्लाश्रावणे मासीनया॥ १६१॥
श्रोतृपादयोः॥ माघस्य कृष्णपक्षे यादाने ब्रह्मफलप्रदो॥ इति॥ माघस्य कृष्णपक्षे इत्यनेन शि
वरात्रिरुच्यते॥ सा च पूर्वपुष्केत्यत्र नोक्तेति भावः॥ तथा मास्यं॥ आराधिते महैरेतु ध्वजाका
रासुपष्टिषु॥ ननः शुक्लचतुर्दशामनेतं पूजयेत्सदेति॥ इन्द्रा राधनं वा स बोद्धोऽथः॥ स चाश्विने विहितः

रा. म.
१०६

ब्रह्मे॥ आषाढे मासि नूते हि शिवं संपूज्य मानवः॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसंपदमाप्नुयादि
ति॥ अथ पुण्यापौर्णमासी॥ वैशाखेति॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ वैशाखी कार्तिकी माघी पौ
र्णमासी महाफलेति॥ १६१॥ ॥ ॥ मासर्क्षमिति॥ चैत्रादिमासर्क्षे चैत्रादिमासगताः सर्व
पौर्णिमा महाफला इत्यर्थः॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे॥ पौर्णिमा सा पुंसर्वसुमासर्क्षमहिता सुच
दत्तानामिह दानानां फलं दशागुणं न वेदिति॥ जीवेति॥ जीवो ह स्पतिः॥ अपि नाम महा
मासर्क्षे सकलापि जीवशरिणोस्ते कर्क्षगत्वेऽप्यथो वारे देवगुरोर्बर्द्धे दुधिषणौ मासर्क्षगौवे
हा फलं समीच्यते॥ तथा च स्कंदपुराणे॥ यस्यां पूर्णंदुतायोगं याति जीवो महाबलः॥
पौर्णिमासीनुसाते यामहापूर्वादिजोत्तमेति॥ अथो इति॥ यदा देवगुरोर्बर्द्धे दुधिषणौ च
इव ह स्पती मासर्क्षगौ मासनक्षत्रगतौ तस्मान्मासनक्षत्रात्पंचदशेन क्षत्रेन रविः॥
एवमभूते योगे पौर्णिमा चैतन्मासमहती उक्ता॥ तथा ज्योतिःशास्त्रे॥ मासाक्षर्क्षं च द्वागुस्तस्मा

का. नि. ०
१०८

वरुणस्त्रिशततारा॥ तथा चोक्तं ॥ माघासिते पंचदशी कदाचिदुपेतियोगं यदि करुणं न ॥ इत्येतावता
सपरः पित्रोः नद्यम्बुल्लेपनं पलमते साविति ॥ अथेति ॥ अथ इह या सुपुत्रपतिषु स्नानं दानं
दानं ईशपूजा न मुखं देवपूजनादि यथायेन प्रकारेण कार्यं तन्निबधेः कालनिर्णयादिषु
विद्यातजानीयात् ॥ मुख्यशब्दात्त्रतादिग्राह्यं ॥ समहाधिकारिन्वा नौकमिति भावः ॥ श्री
दशति ॥ श्रीदोधनेदः ॥ अंबामोता ॥ अजोविष्णुः ॥ अंभोजासनोत्रसा ॥ तथा वापितामहः
श्रीहः श्रीगिरिजागणेशभुजगस्कंदार्कदुर्गाक्रमात् अंबा वासुकि मुत्पन्नस्मरन्निबन्धना
प्रतिपदसोक्तादिनीयातुश्चि यः स्मृता ॥ नृतीयातु भवान्याश्च सनाश्चेश्वराः ॥ १६४ ॥
चतुर्थी तसु तसु तस्य च ॥ नागानां पंचमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्पच ॥ सप्तमी भास्करेश्वरी
कादुर्गाया अष्टमी स्मृता ॥ मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता ॥ एकादशी कृष्णी
गावर्द्धा दशमी नक्रपाणिनः ॥ त्रयोदशी ह्यनंगस्पतिवे प्रोक्ता चतुर्दशी ॥ यौर्णमासी तथा

राम.
१०८

धानुस्त्रीथीनामुत्रमातिथिः ॥ १६५ ॥ एते सुरिति ॥ अमावास्यायाः सर्वसाधारणमाहस्या
दिति ॥ सकाले देवपित्रर्चने मावास्या स्यादित्यन्वयः ॥ तथा च स एव ॥ अमावास्या सर्वदेवपि
अकर्मण्युदाहतेति ॥ ॥ इति कालनिर्णयदीपिकाविवरणे प्रतिपत्तभूतिषु एपतिथिनि
र्णयः ॥ अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ॥ अथ येति ॥ अथ यातिथिर्भाद्यन्वया
एतेऽस्यः प्रतिपन्मुरवासुतिथिषु स्याद्देवपित्रर्चने मावास्या सकला ॥ ॥ अथ नक्षत्रयु
क्ततिथिनिर्णयः ॥ अथ याश्च नतिथिर्भाद्यन्वया कीर्तिता ॥ पूर्वैर्द्विदिभादियुक्तश्रुतत
रासर्वोक्तेरेवेक्रियापर्याप्तो यदि सोऽन्वयः श्रुतकरोऽप्याश्रुतिर्दिशति ॥ १६५ ॥ उ
त्तनक्षत्रवारयोगात्शुभाकीर्तिता सा यदि दिवसस्य पूर्वैर्द्विपूर्वभागे भादियुक्तदास
वश्रुतनरात्रवति ॥ चेददयवा उत्तरैर्द्विदिवसस्य भागे उत्तरभागे उत्तरैर्भादियुक्तदासो
योपदिसनक्षत्रादितिथिः योगः क्रियापर्याप्तः कर्मकालमापीतदाशुकरः नान्यथेत्यर्थः

का. नि.
१०९

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ॥ पूर्वभागे निधि र्पस्यां कक्षयोगान्वितो न वेत् ॥ सातिषिः सकला ते यातांते क
क्षेण संयुता ॥ यावता तिष्ठति ब्रह्मन्तावत्कालः प्रशस्यते ॥ दानं पूजादिकं सर्वं तस्योत्तमं कल
दं भवेत् ॥ इति अथाजोतिः ॥ १६५ ॥ रोहिणीति ॥ आदौ जन्माष्टमी श्रवणं दशमी तिथी पते ॥
अथ युगादयः ॥ अथो शुक्लोर्ज इति ॥ अग्नि स्तुतीया ॥ मदनरूपो दशमी ॥ तथा च भविष्य
रोहितपट्टमीकां पुनानि सकलानि सुक्ता मादा ॥ युगादयः ॥ वथो शुक्लोर्जे नवमी च राधगास
वेभिः सोमियो ब्रह्म युक् ॥ माघे मासि तृतीया पर्वण्यं मदनो भाद्रे सिने सौम्या स्वर्ग्यो मिच युगा
दयो धनवतश्चैतौ रचं द्वौ पृथक् ॥ १६६ ॥ तुराणे ॥ नवम्यां शुक्ल पक्ष स्पृका त्रिके निर
गात्कृतं ॥ त्रेतासिततृतीया च वैशाखे सममूद्यतः ॥ दशैतु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं पुन
कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नवमे मासि निर्गतः ॥ युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्या क्षयकारका इ
ति ॥ ब्रह्म युगो ॥ माघतुषोणमासां तु घोरे कलिपुगंतयेति ॥ माघमासं पूर्णिमा युगादित

राम
१०९

मन्निप्रेत्योक्तं ॥ सितपर्वेति ॥ तथा ॥ तृतीया रोहिणी युक्ता वैशाखे सिततुया ॥ मघाभिः सहि
ता कृष्णान्नस्ये त्रयोदशी ॥ युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्या क्षयकारका इति देववचनमन्निप्रेत्यो
क्तं ॥ साग्नियो ब्रह्म युगिति तथा असौ माघा स्वर्ग्य इति च ॥ यदा चोत्तरमासैस्तदान
विशेषः कश्चित् ॥ यदि चोत्तरमासाभिन्नास्तदा यो विशेषस्तमाह ॥ १६६ ॥ ॥ अथ
गनाद्यास्तत्र युगादयो दत्ता हराख्या श्वा कमासस्त्रितानोत्कर्षः ॥ अथ युगोक्तः ॥ हरिवृश्चिको
क्षकलशोषकस्य संक्रमः ॥ ॥ ॥ ति ॥ गनाद्या इति ॥ गनाद्याः यत्स्ते दत्ता हराख्याः ॥ अतए
व उत्कर्षेनास्तीत्यर्थः ॥ कालवृद्धावपि उत्कर्षेनास्तीत्यर्थः ॥ न तत्कर्षेनास्तीत्यर्थः ॥ न तत्कर्षो
युगादिधितियमान् ॥ मलमासगता एव युगादयो गनाद्या इत्यर्थः ॥ तथा च कृष्णशृंगे ॥ द
त्ता हरासु तोत्कर्षश्चतुर्ध्वपि युगादिषु ॥ उपाकर्म महाषट्पाद्ये तद्विष्टं वृषीदित इति ॥ तथा
कालनिर्णयकारैरपि ॥ अथ मता निरस्योक्तं वयं तु ब्रूमः ॥ यद्यपि वैशाखादि राक्ष्वात्मास

का. नि.
११०

गना एव युगादिगना इतीति॥ अथ युगांताः॥ हरिति॥ हरिः सिंहः॥ नृक्षा वृषभः॥ तथा च ब्रह्मपु
राणे सूर्यस्य सिंहसंक्रांत्या मंतः कृतयुगस्य तु॥ अथ वृश्चिकसंक्रांत्या मंतः स्नेहायुगस्य तु॥ तेषां
वृषसंक्रांत्या द्वापरंतस्तु संख्यया॥ तथा च कुंभसंक्रांत्या मंतः कलियुगस्य तु इति॥ यद्वा रेव
नो दिननक्षत्रं रेवती सोपियुगांत इत्यर्थः॥ तथा चादित्यपुराणे॥ दिनक्षरं रेवती यत्र गमनं चै
तया स्नेकमशो युगांत समयाः यद्वा युगांतं रवेः संक्रांतौ दिनमं च पौष्णमयनंतूदकतुजा
मेषकौ॥ १६॥ सप्तम्यां गृहणे पिवायदि न वेत्तौ सोमो युगांतस्मृतं दानाद्यत्र न वेत्त सहस्रगु
वरादिषु॥ युगांतदिवसं विदितत्र दानमनंतकमिति॥ णितं नक्षत्रयुगादिष्वपि॥ ॥ ॥
अयनेनिति॥ उदगयनं मकरसंक्रांतिः॥ तथा तत्रैव॥ गृहे परो विषुवे सौम्यवामिहिरो
यदिसप्तमी श्रुतकृत्वा वा युगांतदिवसं विदुरिति॥ ६७॥ सप्तम्यामिति॥ स्मृतमिति॥
अत्र युगांतं नक्षत्राणां युगादिष्वपि दानादिसहस्रगुणितं न वेदिति स्मृतं॥ तथा च मनुः॥

राम०
११०

सहस्रगुणितं दानं न वेदांत युगादिषु॥ कर्मश्राद्धादिकं चैव तथा मन्त्रं तदादिष्विति॥ ॥ अ
थ नाना युगधर्माः॥ ध्यानेति॥ अथेत आचरेत्॥ तिष्यः कविः॥ यजनपदं त्रेताया मन्वेति॥
तथा शिवपुराणे॥ ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां लिंगपुजनं॥ द्वापरे ध्यानं तिष्ये महादेव
स्य कीर्तनं॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे॥ ज्ञानं परं कृतयुगे त्रेतायां च तपः परं॥ द्वापरे च तथा य
अथ नाना युगधर्माः॥ ध्यानं ज्ञानं तपोऽप्येकं कृतयुगे ज्ञानं तु विंगार्चनं त्रेतायां यजनं म
खेराभजना ध्यानादितु द्वापरे॥ ६८॥ तिष्ये दानं द्वापरे मे श्वरकथा संकीर्तनादि स्मृतं
ब्रह्माकोजशिवाश्रित्य युगसुरासुतेषाः क्रमान् पूजेत्॥ ॥ सः प्रतिष्ठातु कलौ युगे
॥ तथा बृहस्पतिः॥ तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्तुतिः॥ द्वापरे च ध्वजः प्रोक्तः तिष्ये
दानं द्वापरे मरुति॥ ६९॥ तिष्येत्यादि ब्रह्माकेति॥ अजः श्राविष्णुः॥ तथा स्कंदे॥ ब्रह्माक
तयुगे देवस्त्रेतायां नगवान् रविः॥ द्वापरे नगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वर इति॥ अथ इति॥

का. नि.
१११

अत्र जो ब्रह्मा ॥ आदि निश्चयतः सृजि मूर्तिभिश्चतुर्गुणेषु अर्चयितुं पराजि
तपुष्पायां कृतादिषु पुष्पमृदे इत्युपक्रमः ॥ अत्रापि तामहं श्वैव विरंचिः कमलासनः ॥ चतु
र्यति संप्रोक्ता मूर्तयः परमं हिनरति ॥ अथो इति ॥ अर्चयति पूर्वोक्तं संबंधः ॥ सुनतुरित्तनेनाका
रविशेषोपितेयः ॥ तथा च श्रीभागवते ॥ कृतं त्रेताया परंच कलिरित्येषु केशवः ॥ नानावर्णनिधा
अथेन्निरूपिता महानिधिरंच्यत्रा सनारव्याज्जोषो विद्युः सितरक्तनीलसुतनुः कृ
त्सः क्रमान्नामनिः ॥ ६१ ॥ हंसाद्यैरथ वा सुदेव कनुरवाः पूज्याश्चतुर्भुजो देवस्मादिषु ग
क्रमादप्यकृतैर्धर्मैर्नृकः स्मृतः ॥ ११ ॥ काशेनानौ वविधिने जते ॥ इत्यादिनोक्ते र
यं ॥ ६२ ॥ हंसाद्यैरथेति ॥ आदिषु गं कृतपुगं ॥ तथा च पराजितपुष्पायां ॥ सोमं वामेन हस्ते
नदक्षिणेन रविबहना ॥ रविं हृदयमध्ये वा सुदेवः प्रकीर्तितः ॥ आदिभूर्त्रिभिर्धैः पूज्याश्चैतव
र्णः कृतपुगे ॥ तं कृष्णं विहस्ये वलंगलं मुरालं तथा ॥ रक्तवर्णः प्रपूजेत त्रेतायां क्षत्रजातिभिः ॥ अथु

राम०
१११

दापरे पूजो वैरपः शतधनुर्धरः ॥ पातवर्णः पातवासाः शिष्यतानदायकः ॥ कलौ पुगे निरुद्धारव्य
पूज्यते श्रीरजातिभिः ॥ कृष्णवर्णीव हस्ते वरुचर्मकरद्वयोः ॥ त्रासघ्नं त्रिंशं विश्वपापहृ
दचनानामिति ॥ अथेति प्रोक्तेति ॥ अत्येषु त्रेताया परां कलिषु ॥ तथा च पराचारः ॥ कृत
नुमानबोधमस्त्रतायां गौतमस्य तु ॥ दापरे शंखलिखितः कलौ पाराचारः स्मृत इति ॥ अ
प्रोक्ता गौतमकेन शंखलिखितः पारासरोत्प्रेष्यो कर्त्र्यं मणिहेमपदजनितं कापसिजं
चक्रमात्र ॥ १०० ॥ देवाचमुपवित्रकं कृतपुगादौ संश्रयेत् पुष्करं क्षेत्रं नैमिषकाननं कुरुक्षेत्रं
थो इति ॥ पदशब्देन पदसूत्रं ॥ तथा च कालोचरे ॥ पवित्रा रोपणे ॥ क्षेत्रं च गंगा तथा ॥ ११ ॥
कृतमणिमयं कार्यं त्रेतायां हेमसंभवं ॥ पदजं दापरे शस्त्रं कार्पासं तु कलौ युगे ॥ इति ॥ १०० ॥
देवाचस्विति ॥ कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं ॥ तथा च कृतादौ एतानि क्षेत्राण्यप्येदित्यर्थः ॥ तथा विष्णु
धर्मोत्तरे ॥ पुष्करं तु कृतं नैमिषं त्रेतायां नैमिषं तथा ॥ दापरे कुरुक्षेत्रं च कलौ गंगा समाश्रयेदिति ॥

का० नि०
११२

अथ युगभेदवर्णनं ॥ देशेति ॥ तथा च पराशरः ॥ स जो देशं कृत्युगे त्रेतायां नाम मुस्मते
॥ द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तरि तु कलौ युगे ॥ पापि निरिति ॥ दुरिते हा मिः पापे बुद्धिः क्रमादिनिमध्य
क्षिपिकात्मा येनात्रापि ते यः ॥ तथा च न त्रैवा ॥ कृते संभाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु ॥ द्वापरे त्वनमा
दाय कर्त्तव्यं विप्यते ॥ इति ॥ ७१ ॥ अथ कलिधर्माः ॥ तिष्ये श्रेष्ठतरमिति ॥ तथा च महाभारते ॥ परुषा
अथ युगभेदवर्णनं ॥ देशाग्नानामकुलानि पातकिजनं प्रोक्ते क्रमात्पापि निर्जाया स्पर्शनिमोज
नैश्वदुरिते हा मिः कृतादो पतेत् ॥ ७२ ॥ अथ कलिधर्माः ॥ तिष्ये श्रेष्ठतरं स्मृतं हरिहराभ्यचीनि
धाकीर्त्तनं स्वर्गार्थं विबुधानां कितपुरगतामान् नृपः कारयेत् ॥ ७३ ॥ नमः शिवाये
तिमंत्रेणानेन शंकरं ॥ सकृत्कलौ सममर्चयेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तथा ॥ सदा तं यजते यस्तु
श्रद्धयामुनिषु गवः ॥ लिंगे वा स्वेऽपि वापि कौतुकाविधिपूर्वकं ॥ युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलो
के प्रमोदते इति ॥ तथा ॥ अग्निपुराणे ॥ कलौ कलिमलध्वं सं सर्वपापहरं हरिं ॥ येषं यतिनराणि

राम०
११२

संतेपि वंशः ॥ तथा हरिरिति ॥ तथा च व्यासः ॥ ध्यायन् कृते यजन् यतैस्त्रेतायां द्वापरे च यत् ॥
यदा श्रोति तदा श्रोतिकलौ संकीर्त्य केनावमिति ॥ स्वर्गार्थमिति ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ॥ देवता
विष्णुपूर्णानि नगराणि कलौ युगे ॥ कर्त्तव्यानि महापालैः स्वर्गलोकमग्निं स्मृतिरिति ॥ अथ
कलिवर्णनं ॥ वर्णमिति ॥ स्तेयात्पथिकपापिश्रद्धिः सुवर्णस्तेयव्यतिरिक्तमहापातकिप्रायश्चि
त् ॥ अथ संकीर्त्तनगुणापेक्षया ॥ श्रोत्रियत्वादिगुणेन ॥ प्रायश्चित्तन्यूनता ॥ उद्यतशस्त्रात्
अथ कलिवर्णनं ॥ वर्ज्यं गो नरबीजमेधकरणं मद्यं विवाहः पुनः मूढायाश्च कलौ कमेव
ताया ॥ कामिन्नं नाम कर्मकरणं पुनः कर्मणां ता ॥ जननी सपिंडमातृ लुधंति व्रतं नैष्ठिकं ॥ ७४ ॥
सपिंडः ॥ आदिशब्दास्तमुद्रयानं ॥ ब्राह्मणस्य पुनः संगतहादीनि वर्णानि ॥ तथा चादित्यपुराणे ॥
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमेऽलोगा गोव्रजात्मातुः सपिंडाश्च विवाहो गोवधस्तथा ॥ नरा
श्च मेधो मद्यं च कलौ वर्ज्यं हि जानिनि ॥ तथा ॥ उद्यता पुनरुदाहं जेष्टोऽंगो वधस्तथा ॥ ७५ ॥

का. नि०

११३

स्मृतं तरो॥ विधवायां सुतोत्पन्नो देवरस्य नियोजनं॥ बालायाः क्षतयोत्सास्त्ववरणात्मेन सं
स्कृतिः॥ कत्तानामसवर्णानां विवाहश्च विजन्मनिः॥ आततायिद्विजागमाणां धर्मयुद्धेन हिंसा
नां विजस्याधौ नूनो यातुः शोधितस्यापि संग्रहः॥ वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोधितः॥ वृ
त्रस्वाध्यायसापेक्षमद्य संकोचने तथा॥ प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणं तिकं॥ संसर्गो
ज्येष्ठां शोधरणं वरानिधिपुराद्यर्थपन्नो हिंसनं नानृत्नीषु नियोगतः सुतजनिस्तद्वदन्त
श्रमः स्तेयात्माधिक्यापि शुद्धिरप्यसंकोचो गुणपेक्षया युद्धेषु दत्तशस्त्रविग्रहने विप्रश
पस्तेयात्ममहापातकिनिःकृतिः॥ वरानिधिपितृमश्रुपाकरणा क्रियादश्ने मित्रकं॥ ७३॥
रसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः॥ सवर्णानां गनादुद्घेः शोधितैरपि॥ अयो नौग्नं गृहे वृत्रे परित्या
गोगुरुस्त्रियाः॥ परो देशात्मा संतापमुद्धिष्टस्यापि वर्जनं॥ प्रतिमासं च नार्थाय संकल्पश्च
सधर्मकः॥ अस्मिन् च यनाद् धर्ममंगस्य र्शनमेव च॥ नमिन्नं चैव विप्राणां सामविक्रयणां

राम
११३

षड्भक्तान् शानेनात्तहरणं हीनकर्मणः॥ एतानि लोकगुह्यार्थं कलेरादौ महात्मनिः॥ निवर्तना
निविद्धि त्वैव स्वापूर्वकं बुधैः समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद् वेदिनि॥ आदित्यपुराणे
॥ शपथः शकुनः स्वप्नः सामुद्रिकमुयश्च निः॥ उपयाचितमादेशः संनवंति कलौ ध्वनिः॥ नमः
विप्राणामघनिःकृतिर्मरणाय कसं सगर्होषो महाप्रस्थानो पगमस्महान् शानिना मन्त्राद
निहीनतः॥ उद्धाहो जननी सर्पिर्दुहितुर्दत्तोरसात्मात्मजस्वाकारोप्यसवर्णजापरिणयः सो
मसं विक्रयः॥ १७४॥ विश्रमः शकुनोपचयाचितकयोः सामुद्रिकोपश्च निस्वप्नादेः श्वसुरा
महस्पतुर्कृतियत्ते च सौत्रामणा॥ इत्यादीनि कलैत्यजेत्॥ अथ मन्त्रादयः॥ १७५॥ अथ सितो
ग्निश्चैत्रभाद्रस्वितः शुक्रोऽश्वस्तपस्पथासितवसुभाद्रिपवाश्रावणे॥ १७५॥ ॥
त्रत्मान्नलानेन कार्येन करयेदिति १३॥ ७४॥ ॥ अथ मन्त्रादयः॥ अथ सितोऽग्निश्चेति॥ अ
श्वः सप्तमी॥ वसुरष्टमी॥ शुक्रोज्येष्ठः तपस्पथा लुमवन्ती दर्शः॥ नमसिवा इति योजना॥

का. नि०
११४

तथाचमस्य पुराणे॥ आश्वयुक् शुक्ल नवमी दशमी कार्तिक स्पृत॥ वैत्र स्पृत तृतीया तथाभाद्र
पद स्पृत॥ फाल्गुन स्पृत माघास्पृष्ट स्यैकादशी तथा॥ मन्वेत रादयस्त्वेतादत्र स्यात्तयकारका
स्ति॥ अश्विनेत्यारभ्य श्रावण स्यात्तयमाघास्पृष्टं॥ तथा नवम स्पृष्टाष्टमी कृष्यति॥ ११५॥ अथ
शुक्लेषु नवमी शुचौ तु दशमी शुक्लापुष्ये सितैकादश पूर्जसिते त्वजो मधुतपस्यापाठ शुक्लौर्ज
त॥ शुक्लं पर्वतपस्यगोनन सिवादशोत्रमन्वादयः॥ राक्षसी कपिताः शुभाः पितृयजोरा
दिके कर्मणि॥ ११६॥ अथ कल्यादयः॥ स्युः पक्ष दयगाः क्रमात्प्रतिपदाद्याश्चैत्रमासक्रमान
मृतौ माघवगौ मधौ तु मदनौ ज्येष्ठे स्त्रिते पर्वणि॥ त्यादयः॥ स्युः पक्ष दयगा इति॥ अमीत्रि
रात्कल्यादयः॥ श्राद्धे शुभास्युः॥ शुक्लगाः शुभतराः इति योजना॥ तथा च नागरखंडे॥ अथ कल्या
दयो राजन्ति तादिना कल्यादी सुकौर्त॥ इति त्रिंशदमी कल्यास्तिथयः परमेष्ठिनः आरंभं स्ति
थयस्तेषां शुक्लाः पुण्यतमामताः॥ ता सुश्राद्धे कृते पुण्यमा कल्प स्वाधिकल्पते इति॥ वहीनि

राम०
११४

स्योः वैशाख फाल्गुनयोः असितो गतिः कृष्ण तृतीया॥ वैत्रे तु कृष्ण गोहिः कृष्णयं च मी दशश्रा
११७॥ ॥ दशैवेति॥ कृष्णयं च मी दशश्रा अथ क्रमात्॥ ऊर्जसृह स्तपोगतमिताः कार्तिक मा
गशीर्षमाघगशुक्लाः मुमंकमाराः सप्तमी नवमी दशमोदश॥ अमे सप्तकल्यादयो मुनिवरे
श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्यादयः शुक्लगा वहिरा धतपस्ययोरधिगतश्चैत्रे त्वहि
कृष्णगः॥ ११९॥ दशैवेति सप्तस्य योगतमितो मुमंकमाराः क्रमात् सप्तमे कपिता अमी मुनि
वरेः कल्यादयः पुण्यदायाः अथ व्यतीपातः॥ आद्या विंशतिरग्निपाद्य युतानां प्रसन्नो विंश
तिः सैका श्रेष्ठतरा परादशानतः सप्त व्यतीपातके॥ १२०॥ पुण्यदाः कपिताः॥ तथाचमस्य
पुराणे॥ वैशाख स्पृत तृतीयायां कृष्णयां फाल्गुन स्पृत॥ पंचमी चैत्रमास स्पृत सैवां त्यातिथिः परा
शुक्ला नयोदशी माघे कार्तिक स्पृत सप्तमी॥ नवमी मार्गशीर्ष स्पृत सप्तैतामाः स्मराम्यहं॥ का
ल्यातामादयो ह्येता दश स्यात्तयकारका इति॥ अथ व्यतीपातः॥ आद्या विंशतिरिति॥ व्यतीपात

का. नि.
११५

केप्रसीद्व्यतीपातेदानादौ आद्यादयंसंपुताविश्रान्तिः॥ अग्नियानतस्तदनंतराः सैका
विश्रान्तिश्चेष्टतराः॥ ततस्तदनंतरादद्यापराः श्रेष्ठतमाः॥ ततः सप्तअतिश्रेष्ठतमा इत्यर्थः॥
याचवसिंहपुराणे॥ फलं लक्ष्ममुत्पन्नोन्नमणे कोटि रूच्यता॥ पतनेदशकोट्यस्तुपतिते
हस्तमक्षयं॥ उत्पन्नादिमानं च ज्योतिः नृणां॥ विश्रान्तिर्द्विपुगोत्पन्नोन्नमणे वै कविताति॥ पत
दानादौ श्रवणाश्विरोद्रवसुभाश्लेषादिमांघ्रौ मृगे वारे कृत्स्नवेदमाबहुफलासामोवती
पातक॥ प्रकीर्णककालः॥ रास्ते स्याद्यतिपातवैधृति समासंक्रांतिसाम्पंरवेश्मं द्रस्मा
यतिथित्रयं स्पृशति योवारः सुपुण्यवमः॥ १०९॥ दशना ज्यस्तुयतिते सप्तना डिकाइ
ति॥ ११०॥ दानादाविति तिथाचवृद्धमनुः॥ श्रवणाश्वि धनिष्टाह्निगदैवत्यमस्तके
यद्यमारवि वारेण व्यतिपातः स्तुच्यत इति॥ मस्तके प्रथमचरणे॥ एतच्च श्रवणादिनिःश्र
मेकमनिसंज्ञयते॥ केचित्तु मस्तकं मृगशृंग इति व्याचक्षते॥ तदनिमेषोक्तं मृगे इति॥ धन
य

राम
११५

प्रकीर्णककालः॥ रास्ते स्यादिति॥ रवेश्मं द्रस्व संक्रांतिश्च सामं यन्तत व्यतिपातवैधृति स
माख्ये व्यतिपातो वैधृतिरिति समाख्यानामप्यतत्र या॥ तच्च रास्ते स्यात्॥ तथा च मृगः क्रो
निसाम्यसमय समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः॥ तत्र दत्तं कृतं जमजने कोटिगुण
या हभागवति॥ अस्मस्पृष्टं लक्षणमुपरिष्ठाक्षते॥ अथेति॥ तथा च विष्णुः॥ तिथित्रयं
स्पृशेत्ते कोवारः स्यादवमं दिनत॥ इति॥ १०९॥ ॥ छ॥ पुण्यरति॥ यदा तिथ्योः क्षयस्तिथि
पुण्यः सोपि दिनक्षयारब्धमपस्तिथ्योः क्षयसौ नवेदारांतो यतिथिस्त्रिवारपुगसौ तिथ्यु
यावसानं वारांतं नवति॥ समयो दिनक्षयारब्ध इत्यर्थः॥ तथा च
कालनिर्णयकारैरुक्तं॥ अत्र दिनक्षयवमयोरियान्नेह॥ पत्रनिधिदयावसाने वाराव
सानं सदिनक्षयः॥ यत्र तिथित्रयेपि वा सनुवृत्तिः सौवम इति॥ अथेति॥ तिथ्युद्धिस्ति
थिर्द्विरिति पादन्॥ तथा च विष्णुः॥ त्रिवारस्पृक्तं तिथिपत्रदिनवृद्धं नदुच्यत इति॥ स्या

का. नि. ११६ दिनिधियोगनक्षत्रकरणां नोयेनादयः॥ अंताश्च तेषु यः कालः सदिनः छिद्रारव्यः॥ तथाच
 नृगुः॥ निष्पद्यति धियोगकृच्छेदादिशंतिपर्वणः॥ सदृशो दिनसंछिद्रसमारव्यो प्राह नागवद
 ति॥ निष्पद्यं क रणछेदः अंतः॥ आद्यं समयप्रमाणमाह॥ सकृतेरिति॥ सकृतेः करणस्य तिथेः
 अवसितौ अवसाने आदौ च आद्यंत समय इति यावत्॥ १८५॥ अष्टा निश्चयेति॥ त्रिंशता अष्टा
 स्यात्पुण्यस्ति धियोगरक्ष करणाद्यं तेषु कालो दिनछिद्रारव्यः सकृते स्तिथे रवसितावादे
 पलैः क्षिप्राना॥ १८६॥ अष्टा निश्चयुतं घटी दयमुजोश्च तं च निः संयुतं विंशत्याप कलामि
 त्तिश्च पलैः युतं घटी दयं पुण्यं संकीर्तितमित्यर्थः॥ अथा तैः युतमियं यो यस्य संकीर्तितं॥ १८७॥
 क्षिप्रं पुण्यपदमावृत्तं तेषां॥ तथाच नृगुः॥ छेदादिकालः कथितः स्तिथिकृतो घटी दयं॥ ना
 गवद्विपलो येत नृदेद पलैः युतं॥ घटी दयं॥ यैः योगस्य आद्यंत समयस्तदा कालामिनेः
 षोडशनिः पलैः षोडशनि युक्तं नाडिका दिनं युते छेदादि समयः प्राक्तोदाने नतत्कलमदर्शति॥

राम०
 ११६

गुर्वकार्क्षिधिति॥ बक्रलाः कृतिकाः॥ तथाच पद्मपुराणे॥ मंदे वाके गुरौ वापि वारे घेनेषु त्रिषु
 पुण्ये तानि चरुक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा॥ अश्वमेधादिकं पुण्यं स्नानात्तस्मिन् न वल्गुपेनि
 त्रीणि चरुक्षाणि आत्मेययाम्यमाजापत्यानीति निबंध कृद्भिर्व्याख्यातानि॥ सोमक्षेत्रे इति॥ यस्मि
 न्काले यस्मिन्तिथौ सोमक्षेत्रे मृगे अर्कजीवराशिनां स्थितिः॥ सकालोत्तेयः पुण्य इति यावत्॥
 गुर्वकार्क्षिषु वैधयाम्य बक्रलाश्चेत्युप कालः स्मृतः सोमक्षेत्रे स्थितिरर्कजीवराशिना यस्मि
 न्सकालोत्तेयः॥ १८९॥ राधास्त्रो रविरग्निने विधुरिहात्मः पद्मकः पुष्करे बुः प्राणे महती तपो
 तथाच वामनपुराणे॥ यदा मृगशिर रेरुक्षेत्राणि सूर्ये पयदपु कशस्नानि वैधनिः॥ १९०॥
 बहुस्पतिः॥ तिष्ठंति सानिधिः पुण्यावक्ष्यापरिगीयते॥ इति॥ १९१॥ राधास्त्र इति॥ तथा
 च रावः॥ विशाखासु यदा नानुः कृतिकासु च चंद्रमाः॥ सयोगः पद्मकोनामपुष्करस्थिति
 दुर्लभा महतीति॥ पतनी महच्छृष्ट पुक्ता तिथिः वा स्नानपात्रपदपुक् सोपपदानि धिः॥

का. नि. ११७. न स्तावैधृतिश्च शस्तेत्यर्थः ॥ तथा च शिवरहस्ये ॥ महच्छुद्धप्रयुक्ताया पाचसोपपदानि पि ॥
 सोमादास्यासमाते पादानध्ययनकर्मस्विनि ॥ तथा वैधृतिश्च व्यतिपातस्यादिब्रह्मप्रोक्ते ॥
 ॥ अथ निमित्ततः सदा पुण्यकालः ॥ नो काले क्षणमिति ॥ अर्धिने आश्रमादिदोने नो काले क्ष
 णं पुण्यकालप्रतीक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ तथा च विद्युधर्मात्तरे न कालनियमो ह्येवादीयमाने
 अथ निमित्ततः सदा पुण्यकालः ॥ नो काले क्षणमाश्रयानयनलान्तादेः प्रदाने र्धिने न
 ह्यसकलप्रसूनसुरनिदाने मुमूर्षुस्तु चेत् ॥ १८॥ प्रतिश्रये ॥ तदेवदानमसौ कृतं यथा
 कायः समागताः ॥ तथा ॥ कालः सर्वोपनिर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतं ॥ अतः पश्य प्रदाने तु नात्र
 कार्या विचारणा ॥ तथा ॥ न हि काले प्रतीक्षतजलं दातुं नृणां त्विते ॥ अन्तोदकं तथा देयमित्या
 ह भगवान्मनुरिति ॥ न वच्चेति ॥ अतः यतो मुरीदाने इत्यर्थः ॥ तथा च स्कादे ॥ अर्धप्रसूतां गौं द
 द्यान्कावादिनां विचारयेत् ॥ कालः स एव गृहणे यदा सा विमुरीत गौरिति ॥ मुमूर्षुस्तु चेदिति
 मुमूर्षुः आसन्नमृत्युः ॥ १८२ ॥

राम०
 ११७

तत्काले इति ॥ तत्काले मरणकाले ॥ ससुतां सर्वसां ॥ उत अपवा ॥ तथा च व्यासहपुराणे ॥
 यतीपातो यसंक्रांतिस्तथैव गृहणं रवेः ॥ पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥ तदा गो
 नृहिरणादिदत्तमक्षयतामियात् ॥ तथा व्यासः ॥ आसन्नमृत्युना देया गौः सर्वानुपूर्ववत्
 तदभावे तु गोरे वनरकोदरणा यवै इति ॥ अशक्ताविति ॥ अशक्नोतु मरणसमये दानाशक्ते
 तत्काले विनरेक्षणादि ससुतां गां वसहीना मुत नाश ॥ कौत्से तदरुविद्या ब्रसुकृतं दद्यात्
 मीना यत्तत् ॥ अर्धविलज्जनिर्यदा ससमयो दाने नि यश्चाक्षुषो नित्यत्वात् ॥ अथ तिथिवि
 शेषकपीति ॥ अथ नो विधुं सितयुगे परपेक्षवो सिंहगो ॥ १८३ ॥ सत्यां अनासन्नमृत्युः पुत्रादि
 रिति यावत् ॥ एतज्जोदानादिविधाय तमुत्तममीतापमृताय दद्यात् ॥ तथा च व्यासः नदा
 यदित्यशक्नोति दातुं वैतरणी तु गं ॥ अशक्नोत्या रुकतदा दद्यात् ॥ श्रेयो मृतस्य चेति ॥ अ
 केति ॥ जनिरुत्पत्तिः ॥ चकारो जिनकमः स इत्यनंतरं योमः ॥ आयुषो नित्यत्वादिति ॥ तत्र हे

ज्ञानि०
११६

तथा मस्य पुराणे॥ यदा वा जायते विंशतिं विंशतिं श्रद्धा समन्वितं॥ तदैव दानकालः स्यादतो नि
संहि जीवितमिति॥ अथ निषि विंशति वज्रानि॥ अथेति॥ तथा च मार्कंडेयः॥ सिंहं हृदि
ये शुक्लपक्षे चतुर्थं चिह्नं दर्शनं॥ मिथ्या निष्पन्नं कुर्यात्स्मात्परोक्षं तं सदेति॥ १८३॥ स
सम्प्राप्तिमिति॥ वर्ज्यं स्यादिति॥ वज्रं तत्र न विष्यति गम्यादपरिणिनिः॥ तद्योगे अकेनो न वि
ध्यदाधर्म एषोरिति षष्ठीनिषेधात्कलिनित्यादौ द्वितीयात्तेया॥ तथा च भविष्यपुराणे॥ स
सप्तम्यां तिलतर्पणं जनकलैस्तेलं नुजितात्मके निंबम्राशन नीलवस्त्रविधुनिस्तानं च धात्रीफलैः॥
सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीली वस्त्रं न धारयेत्॥ न चाप्यामलकैः स्नायात्त कुपात्कल
हं रहः॥ तथा निंबं स्पृशेत्तैलं तिलैस्तर्पणं मंजनं॥ सप्तम्यां नैव कुर्वीत नाम्नपाले च मं
जनमिति॥ अथ पर्वानुष्ठानं॥ वर्ज्यं स्यादथ नूतनेति॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ चतुर्दश पृथग्मां च
वज्रमावास्या पूर्णिमा॥ पर्वण्येता निराजं रविसंक्रान्तिरेव चेति॥ गदेनोत्तेति॥

राम०
११६

अत्र पर्वसु निषेधेन होमो गदित इति योजना॥ तथा च विष्णुः॥ सावित्रान्नं शोति होमांश्च कुर्या
त्पर्वसु निषेध इति॥ सावित्रान्नं सविन्देव नाकान्॥ अत एव गायत्री मंत्रं॥ तथा विष्णुः॥ पर्व
सर्वशेषं तिलहोमान् कुर्यादिति॥ १८४॥ गा यत्रेति॥ कर्तुः शरीरं नियममाह॥ नृषि तेति॥
तथा च विष्णुः॥ पर्वस्ववर्षं तिलहोमान् कुर्यात् अले कृतस्तिष्ठेदेव माचार सेवा स्यादिति
अथ पर्वानुष्ठेयं॥ वर्ज्यं स्यादथ नूतनदर्शरविसंक्रान्त्यष्टमा पूर्णिमाः पर्वस्या गदितो नृणां
निविधये होमस्ति लैरक्षतैः॥ १८५॥ गा यत्रानियमेन नृषितवपुः स्यात्पंचदशोऽथोक्ते प
श्चात्तथा योतनि रपगलिताचारः शुचिर्गुप्तिमान्॥ ॥ ॥ पंचदश पोरिति पंचदशैः
पूर्णिमा वास्पयोः स्तुत अगलिताचारस्तुतस्तचर्पवा नृशुचिः पवित्रः गुप्तिमान् अग्नेः
पश्चात् अग्न्या राधानां नृमिति यावत्॥ अधः नृमौ शयीत॥ तथा च कात्यायनः पौ
र्णिमा सोममावास्या मधः स्वायो विधाय सामात्महिताग्नि रत्तस्मात्त्रिग्निमान्॥ तथा

का. नि.
११९

आपस्तेवः॥ दिवादिमः समातिगोपायतिनक्तं चंद्रमा तस्मादमावास्या निशायां सावधीयसामा
ने गुह्यमिच्छेत्॥ शयस्तत्र ब्रह्मचर्यकालेव॥ जायया सहितो रात्रिं सूर्याचंद्रमसौ वसत इति
॥ मासमिति॥ योदभोदिशेक्षितः समासंजपादौ योग्यः स्यात्॥ मासमित्यनेन संयोगेदिती
त्यतश्चावषट्त्रिंशत्मासेन॥ मासेन तस्मादमावास्या दभोग्नाह्य इति॥ अथ सदेति॥ यः नमसि
मासेन स्यात्तापदैवपित्रयजने योग्यः सदभोक्षितो योदशेयसदासकर्मसश्रुनोदनेन नसा
हतः॥ १८५॥ अथ पर्ववर्ज्यानि॥ ॥ उज्जेन पर्वमुदंतका एपित्रितैक्षोरणि वीरु छिदा स्त्रीनैला
अयनात्मा सुतुशिलापिष्टं परान्तं त्यजेत्॥ ॥ छ॥ दशे आहतः स सदा कर्मसु श्रुभः॥ त
थाचोक्ते॥ मासेन भस्मावास्यानस्यां दभविमोमन॥ अया नयामास्ते दर्जवित्ति योज्या पुनः
पुनरिति॥ १८५॥ अथ पर्ववर्ज्यानि॥ ॥ उज्जेदिति॥ उज्जेन त्यजेत्॥ पितृते मांसां॥ विरुद्धि
दावल्ली छेदं॥ तथा च मनुः॥ चतुर्दश पृथमी दश पौर्णमास्य क संक्रमः॥ एषु स्त्रीनैला मासा
निदं

राम०
११९

तकाशानिवर्ज्येदिनि॥ हारीतः॥ तैलं मासं भसं क्षौरं पर्वकालेषु वर्जयेत्॥ तथा बौधायनः॥ प
र्वसु नाधीयातेनि॥ तथा विष्णुः॥ पर्वसु न नृणामपि छिंदादिति॥ अमास्विनि॥ तथा च स्मृतिसम
ञ्जयात्॥ सायं संध्या परान्तं च पुनर्भाजनमैष्यते॥ तैलं मांसां शिलापिष्टं ममावास्यां विवर्जयेत्॥
सूर्यक्षगने सोमे परान्तं यो हि न क्षयेत् तस्य मासगतं पुण्यं यस्यान्तं तस्य तद्भवेत्॥ तथा
छिंद्यान्तैव समिक्तुणादि हरितं पित्रादिकां यं विना नो धार्यं वसनं न तु पुनर्भोजीत रात्रौ न च
॥ १८६॥ कालविशेषवर्ज्यानि॥ ॥ अहम्यादिषु नालिकेरकमलाद्राख्यं पटोलं क्रमानिष्यावाश्रम
सूरिका परिहरेदं ताकं भोजने॥ माकुंडेयः॥ अमावास्या सुसर्वासु न वं वस्त्रे न धारयेत्॥
तथा॥ अमावास्या न सेवेन रात्रौ भोजनमैष्यते॥ पैडी नसि॥ नामावास्यायां हरितं छिंदात्॥
व्यासः॥ अमावास्या न छिंदात् कुशांश्च समिधस्तथा॥ सर्वत्रावस्थितः सोमो हि सा यो ब्र
ह्महा भवेदिति॥ पित्रादिकां यथैकुशाद्या एव तथैव पूर्वमुक्तत्वादिति॥ १८६॥ अथ

का. नि.
१२०

कालविशेषवर्णनं॥ अष्टम्यादिद्वितीया॥ तथा च स्कंदपुराणे॥ शिरः कपालमंत्राणि नखचर्मनिना
स्नाया॥ एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेदिति॥ वृक्षछेदनेति॥ राधाविष्कारवा॥ १८७॥
पूर्णाग्नेति॥ पूर्णातिथिः॥ आग्नेयं कृत्रिका॥ बुधवारः॥ संक्रमेति॥ अंबरपीडने स्नानाद
नंतरं वस्त्रनिष्पीडनं॥ पक्षावसानं पंचदशी॥ नंदेति नंदानिथिः॥ त्वाष्ट्रचित्रा॥ अजमंश्रवणः॥
वृक्षछेदनतैलमांससुरतक्षौराणिषष्ट्यां त्यजेत् श्राद्धाहे भृगुराधयो हरितिथौ क्षौरक्रिया
वर्जयेत्॥ १८७॥ पूर्णाग्नेयमधौ तत्र यबुधेत्येति संक्रमश्राद्धाहे वरपीडनं हरितिथौ
पक्षावसाने त्यजेत्॥ नंदष्टकराजनेषु न नजेत्तैलं विधोर्ने जयामूलमोष्टपदासु तैव
विधोर्ने नृगे॥ जयानिथिः॥ मोष्टपदाभाद्रपदारिकासि पिशितं सेवेतरिकासुनु॥ १८८॥
तिद्विक्रानिथिः॥ १८८॥ पक्षत्यामिति॥ पक्षितिः प्रतियत्॥ हरितं आर्द्रतृणादीनि॥ नृमिजेति
ति॥ नृमिजे मंगलः॥ रवौ निति स्पृष्टं॥ नंदेति नंदानिथिः॥ अध्वरोयागः॥ विषमोन्नतं॥ आमिषं मां

राम०
१२०

मां॥ तथा च व्यासः॥ षष्टपष्टमी अमावास्या पक्षद्वयचतुर्दशी॥ अत्र संनिहितं पापं तैले मांसि क्षु
रेन गे॥ तथा॥ संक्रांत्या च दश्या च द्वादश्या श्राद्धवासरे॥ वस्त्रनिष्पीडने नैव क्षुरेणापि न हि
सते॥ व्यासः॥ तैलं न स्पृशयेदमे वृक्षान छेदयेन्नृप॥ पक्षादौ च रवौ षष्ट्यां रिक्तायां च रवौ
तिथौ॥ वामनपुराणे॥ नंदसुनामंगमुपाचरेत् क्षौरं च रिक्तासु जपासु मांसं॥ पूर्णासु
पक्षत्यां क्षुरकमैलं हरितं छेदास्मजेत् भूमिजे त्वमंगं पिशितं रवौ तु न रुद्धे दंस तैलं न जे
त्॥ नंदजन्मदिताध्वरेषु नियमेश्राद्धे च पाते सजेत् तैलं स्त्रामिषदंतधावनविधिन्यतौ त
थाग्रेष्विते॥ १८९॥
योषित्परिवर्ज्जेनायाभद्रासु सर्वाणि समारभेत्॥ तामंगमर्के न च भूमि
पुत्रे क्षौरं च श्रुक् च कुजे च मांसं॥ बधे च योषां न समाचरेत् शोषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्॥
चित्रा तु हस्ते अवणेतु नैलं क्षौरं विष्कारवा प्रतिपद्यर्जं॥ मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषित्
वाकृत्रिषु मांसं रासु॥ व्यासः॥ श्राद्धे यमे पसौ च प्राषिते तथा॥ व्यतीपाते च संक्रांत्या तदा

कानि०

१२१

नूताष्टपर्वसु॥ तैलाभ्यंगं रतिमांसं दंतकाष्ठं च वर्जयेत्॥ तथा घृत्पां चतुर्दश्यां पंचदश्यां च जल
नि॥ तैलं मांसं सववायं च दंतकाष्ठं च वर्जयेदित्यादि॥ १८९॥ षष्ट्यादाविति॥ षष्ट्यादौ तु पलानु रवे
मांसादौ च विवर्जितेपि मांसाशने पंचदशीत्यादिनिषेधो दोषाधिकायेत्यर्थः॥ तथा च मुक्तु
॥ मांसाशने पंचदशी तैलाभ्यंगे चतुर्दशी॥ अष्टमी ग्नामधर्मे पुज्यं न मपि पातयेदिति॥ वि
षष्ट्यादावपि विवर्जितेपलमुखे मांसाशने पंचदश्याभ्यंगेषु चतुर्दशीति कथितं दोषाधिका
यनत्॥ वित्तं यं पिशितादिना दिवर्जनविधौ तिष्ठादितत्कालं गंगो मूत्रं तु निशा मुखे निशितम्
जेयमिति॥ आदिना ह्यन्तश्च त्रं नत्कालं न क्षत्रं हेयं॥ यावत्का त्रौयं तथा गोमये॥ १९०॥ ॥
लं वर्जयेत्तावद्वर्जमित्यर्थः॥ तथा च कालनिर्णयकारः॥ अत्र यावत् षष्ट्यादिति पिस्तावत्कालं तैला
दिनिषेधः॥ न तु षष्ट्यादिसंबंधो होरात्रं॥ प्रमाणाभावादिति॥ गोमूत्रमिति॥ निशामुखं प्रदोषः॥ त
थायमः॥ नष्टं नोदकं चापि निशायां तु गोमये॥ न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृहीया दु क्षिमां न र इति॥

राम०
१२१

अपेक्षादृष्टकर्मार्थेन गृहणनिषेध इति कालनिर्णयकारः॥ १९०॥ नैव ग्नाद्यामिति॥ महागु
र्वस्येति॥ तथा च स्कंदे॥ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं पितृनर्पणं॥ अथ मेघेन कुवीत महागु
रुनिपातने इति॥ नोदाहरति॥ हरिः सिंहः॥ तथा च मांडव्यः॥ श्रुतिबेधजान् कालमाश्रयान्
प्रतिमाचारविनवनस्वेजीवकार्यमहाकायो विवाहस्त्रिभिः॥ सुप्तेति॥ तथा च न विष्णोत्रे
नैव ग्नाह्यमदृष्टकर्मसु महागुर्वस्येत्वाचरेन्न द्याष्टे ध्ययनं चतुर्पणमहादाना निषेका क्रिया
नोदाहः श्रुतदोगुरो हरिगते सुप्ते तु विद्योत्तरे नोदाह व्रतबंधवोलमुख संस्कारप्रतिष्ठा मणा
त्॥ १९१॥ पुण्यं कर्म गृहप्रवेशं न मुखं चाप्यतः॥ सुप्ते विद्योनिवर्तते क्रियाः सर्वं शुभादिकाः
॥ विवाहव्रतबंधादिचूडसंस्कारदीक्षणां॥ यत्नो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठादेव नूतनां॥ पुण्यानि
यानि कर्मणि न स्युः सुप्ते जगत्पताविति॥ १९२॥ ॥ पुण्यं कर्म गृहप्रवेशं न मुखं चाप्यदिति॥
अथ क्षौरनिषिद्धकालः॥ न नूतनमिति॥ अनासतः आसनरहितः॥ विष्टिर्न शान्तद्वयथा

का. नि०

१२२

स्नानादीनां नुक्त सुषुप्तयोश्च शौरं श्रुतं नोक्तं तथा निशा दो च शौरं ता च रेदित्यवयः ॥ तथा
च मोतिः ॥ नाभ्यक्रूरण कालनिरासनां न स्नान सुषुप्तगमनोक्तं नूपाता नो ॥ सं
ध्या निशा ककुज सौरिदिने श्वराणां ॥ शौरं हि ने न वति चापि विष्टपा ॥ इति ॥ मोर्धं डेयः ॥ अ
ष्टमी च तथा षष्ठी न वमा च चतुर्दशी ॥ क्षुर कर्मणि वमा स्फुः पर्व संधिस्तपैव चेति ॥ काल
अथ शौर निषिद्ध कालः ॥ न नूक्तं श्रुतं शौरं स्नान यिया सुनू धितरण स्वीना सना मंगिना
॥ न दूत सुषुप्तयोश्च न च रेत् शौरं निशा सं ध्यो विष्टपा दित्यकुजा कजे पुन वमानि प्या च धीमा
नथा ॥ १२२ ॥ अथ श्रमश्रु कर्म निषिद्ध कालः ॥ निष्ट सुप्त निरासना सित वनां साये च यद्यो यत
स्तननामयिया सुरुष्टमन सां स्मश्रु क्रिया न स्मृत ॥ विशेष वर्जन प्रकरणे न वमानोक्ते सत्रे
क्ते निजावः ॥ १२३ ॥ अथ श्रमश्रु कर्म निषिद्ध कालः ॥ निष्ट सुप्तेति ॥ रुष्ट मनारोष युक्त ॥ तथा
च मराचिः ॥ निरासन स नुक्त स्पति हत श्रत थैव च ॥ सायं नुक्त व त श्वैव स्नान स्प रुषित स्पचा

का. नि० १२२ पितृश्रु

राम १२२

कर्म विवर्जयेदिति ॥ अथ मां सवर्जन कालः ॥ प्रागुक्त इति ॥ स्वर्गार्थी प्रागुक्ते समये काल विशेष
वर्जप्रकरणे क्ते कालेन था हरिति पौषादक्षणा चतुर्थ्या निशा सुतु सदारान्निमात्रे मां संत्यजेत् ॥ य
दि नोशक्तिः तावद्वर्जने शक्ति नास्ति तदा सुप्ते ह रो वार्षिक मां सपुत्रत अथं वा अश्वयुजे व का
राकार्तिके दिन त्रयं वा मां सवर्जी स्यादित्योजना ॥ अत्यंत संयोगे दिनीया ॥ तथा च नेदिपुरा
अथ मां सवर्जन कालः ॥ प्रागुक्ते समये तथा हरिति पौमां संचतुर्थ्या त्यजे स्वर्गार्थी तु सदारान्
शा सुयदि नोशक्तिः प्रसुप्ते ह रो ॥ १२३ ॥ जे ॥ यदि नाम सना र्वयं सदा मां सं विवर्ज सं क्रे
येत् ॥ वर्जयेदयने सुर्ये कृत स्वर्गमतिर्नरः ॥ चतुर्थी चाष्टमा चैव द्वादशी च चतुर्दशी ॥ तथा
संक्रमे चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके ॥ मां सानु विरतो मन्त्रः स्वर्गयातिदिन त्रयं ॥ अथवा
श्वयुगे मां सं वर्जयेत् मां स भक्षणे ॥ तथा ॥ यो नरः कार्तिके मां सं मां संतुपरिवर्जयेत् ॥ संव
त्सर स्पलन ते यु एपं मां स विवर्जनादिति ॥ १२४ ॥ अथाश्वन विहित कालाः ॥ ॥ ॥

शम०
१२३

वाहेमुखवदूषिते॥ व्रतेचैवोपवासेचवज्जयेदंतधावनमिति॥ तथा॥ योमोहात्स्तानवेया
यांनक्षयेदंतधावनं॥ निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपिनृनिःसहेति॥ अयंनिषेधोमध्या
हस्तानविषयः॥ प्रातःस्तानेध्यानात्॥ श्रुध्यर्थंप्रातरुद्धायनक्षयेदंतधावनमिति
॥ अत्रापिकालविशेषवज्जप्रकारणोक्तोविशेषोत्तेयः॥ १९५॥ ॥ ठा॥ ॥

का. नि.
१२४

मध्याह्नप्रवनेति॥ निंद्य समये अथवा काष्ठानामलाने अर्कोन्मितैर्दक्षिणनिर्गंडुषैर्दले पत्रैर्वास
रसनो ह्येखां जिह्वे रससहितं दंतमृजं आचरेत्॥ तथा च व्यासः॥ अलाने दंतकाष्ठानां नि
विदायां तथा निषेधः॥ अण्डादशगंडुषैः पत्रैर्वा त्वयशोधयेत्॥ तथा॥ अतिपटुं श्विष्टीषु नृ
म्यां दंतधावनं॥ पणैरत्यत्र काष्ठैस्सुजिह्वैस्सहैव हर्षयेत्॥ अथ दंतधावनविधिः
मध्याह्नप्रवनेत्यनिंद्य समये लानेथवा कोन्मितैर्गंडुषैर्दशानोन्मृजं सरसनो ह्येखां दलेना
चरेत्॥ अथ दंतधावनविधिमाह॥ धौत्वापुर्बलमित्यनेन मनुना संमंत्राचरेत्काष्ठेनो
षसि दंतधावनं दलं प्रक्षाल्य जह्यान्नतः॥ १९६॥ धौत्वापुर्बलमिति॥ उषसि प्रातः का
ले अदः दंतकाष्ठं धौत्वा प्रक्षाल्य आपुर्बलमित्यनेन संमंत्रेण संमंत्रयेत्ततः काष्ठेन दंतधाव
नमाचरेत्॥ ततः धावनानंतरं पुनः प्रक्षाल्य जह्यात्सजेत्॥ तथा च कात्यायनः॥ उच्यते
त्रे प्रक्षाल्य शुचिर्नृत्वा समाहितः॥ तथा मंत्रः॥ आपुर्बलं यशोवर्चः प्रजापत्युवसूति च॥

राम.
१२४

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं तो देहि वनस्पते इति॥ पराशरः॥ प्रक्षाल्य नक्षत्रेषु पूर्वप्रक्षाल्यैव नृत्वा
नेदिति॥ १९६॥ अथ संध्याकालः॥ प्राक्संध्येति॥ प्राक्संध्योपासनात्सूर्यालोकोक्तस
र्पदर्शनात्तास्मृता प्रतीप्रत्यक्षपश्चिमा संध्योपासना उद्दिष्टिः तक्षत्रदर्शनात्तेत्यर्थः॥ तार
प्रणवः॥ सोमवारः अर्थोयस्यां सा सोमाराथो॥ तथा च यातवल्क्यः॥ जपन्तासीतसावित्रीप्रत्य
गानारकोदयात्॥ संध्यां प्राक् प्रातरेव हि निष्टेदा सूर्यदर्शनादिति॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ स
अथ संध्याकालः॥ प्राक्संध्योपासनात्सूर्यालोकोक्तसंध्या उद्दिष्टिः॥ आशौचमयशो
र्वकालमुपासीत संध्योपासनात्सूर्यालोकोक्तसंध्या उद्दिष्टिः॥ आशौचमयशो
त्तमातुरनीतिरिति निषेधे मोक्षे॥ सूतके मृतके चैव संध्या कर्मन संत्यजेत्॥ मनसोच्चारये
न्नान्नाश्रयाणाममृतेदिज इति वचनात्॥ सूतकादोमानसीकुर्येत्याशयेनोक्तं॥ आशौचेन
दिना॥ तथा॥ सूतके तु सावित्रीं जपित्वा सूर्यं ध्यायन् नमः कुर्वीतेति पैडीन सि

वचनमिति प्रसिद्धं॥ १॥

का. नि०
१२५

सोच्चारार्थेति॥ ॥३॥ अथ संध्यावर्ज्यानि॥ ॥अथेति॥ तथा चोक्ते॥ संध्यायां न स्वपेच्चैव न च विद्यासु
समभ्यसेत्॥ ननु जीत न च स्नायापुरीषादि न च क्षिपेत्॥ दानं प्रतिग्न हं चैव संध्यायां पश्चि वर्जये
त्॥ दानावैन रकं याति गृहीता धो निमज्जतीति॥ २॥ ॥अथ रात्रिकरणीयवर्ज्यानि॥ रात्राविति॥
तथा च न विष्यसुराणो॥ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः॥ नैमित्तिकं च कंच कुर्वीत दा
सोच्चारार्थमृत्रादि दानाहारप्रतिग्नहान्॥ निद्राया न स्नानपाठान् संध्यायां च विवर्जयेत्॥ ॥
२॥ ॥अथ रात्रीकरणीयवर्ज्यानि॥ रात्रौ स्नानादिकं नैव कुर्यान्नैमित्तिकं विन॥ ॥अथ चतु
ष्पथसेवा॥ संध्या निशीथ मध्याह्ने न सेवेन चतुष्पथं॥ ३॥ ॥अथ कालविशेषावलोकनी
यानि॥ ॥॥ प्रातः पश्येत् श्रोत्रियं गं मग्निचंद्र न हे मनि॥ मणिदर्यण गुर्वज्य मृदंगेनावुषा
नं चैव विशेषतः॥ नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रि विनि॥ अथ चतुष्पथसेवा॥ ॥
संध्या नि॥ मध्ये दिने ईरात्रे वा श्राद्धं नुष्कात्सामिषं॥ संध्योरुनयोश्चैव न सेवेन चतुष्पथमिति॥ ३॥
अथ कालविशेषावलोकनीयानि प्रातः इति॥ इतः सूर्यः अंबु उदकं॥ कात्यायनः॥ श्रोत्रिये सुभ

राम०
१२५

गंगां च अग्निमग्निमं चितं तथा॥ प्रातरुच्छाययः पश्येत्पञ्चः सविमुच्यते॥ तथा॥ रोचनं चंदनं
हेममृदंगं दर्पणं मणिं॥ गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः॥ लोके स्मिन्मंगलात्म्यो
ब्राह्मणो गौर्दुताशनः॥ हिरण्यं सर्पिरादि स आपो राजा तथाष्टमः॥ एतानि सततं पश्येत्तमसं
क्षसमाहितः॥ यत्तं मृष्टान्तं सन्निशाना युधामिकं तथा॥ तान सिद्धास्तपः सिद्धान् दृष्ट्वा पापात्प्र
यज्ज्वान् दग्निचिस्मिद्वृक्षसागरधार्मिकान्॥ कपिलां धार्मिकमथ तम दुर्भगं पापिनः॥ ५॥
मत्तनासादिहीनादीन् पश्येदघनिम्नगाः॥ कर्कसिंहगते सूर्ये सिंधुगात्मारज स्वलाः॥ ६॥
मुच्यते॥ अग्नीजित्कपिला सत्री राजानि शुर्महोदधिः॥ दृष्ट्वा मात्रा युनेत्येते तस्मात्पश्येत्तनित्य
राति॥ ४॥ अथेति मत्तेति॥ तथा च स एव॥ पापिष्ट दुर्भगं मत्तं न गन्मुह्येनासिकं॥ प्रातरु
च्छाययः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणमिति॥ ५॥ अथ नदी रज स्वला कालः॥ अथेति॥ कर्कसिंधुः
समुद्रः तथा च त्रिः॥ सिंह कर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरज स्वलाः॥ ता सुस्नानं न कुर्वीत वज्रपित्वा

समुद्रगतिः॥ ६॥

अर्चन०

१२६

ग्रीष्मेति॥ ग्रीष्मशुष्कनदीनां दशरात्रिरात्राभ्योश्रुद्धिः॥ तथा च कात्यायनः॥ याः शीर्षमुपगच्छं
ती ग्रीष्मे कुसरीतो नुवि॥ सुप्रवृत्तिनस्तापादयूणे हि रात्रि वासरे॥ योगयातवल्कनः॥ प्रथमं क
उदेवी अहं गंगारजस्वला॥ सर्वास्त्वहानद्यः करतो यानुवाहिनीति॥ भूमौ नूतनोदकस्य च
तिचकारेण दशरात्रमेव समुच्चयते न त्रिरात्रं॥ तथा स्मृत्यन्तरे॥ अजागावो महिष्यश्च त्रा
ग्रीष्मशुष्कापगानां साद्रूमौ नूतनोदकस्य च॥ दशरात्रिरात्राभ्योश्रुद्धिः कर्कटहस्तये॥
॥ गंगारेवा चंद्रभागा गोमती सरयूस्तथा॥ उपाकर्मग्न होसर्गप्रेतस्ताने घटु सता॥ ८॥
स्रणश्च प्रसूतिका॥ दशरात्रेण श्रुद्धिं नूतनोदकमिति॥ ७॥ गंगेति॥ गंगा जाह्नवी
॥ तथा च स्वस्वलेख्यः॥ तथा च यातवल्कनः॥ प्रथमं कर्कटे देवि अहं गंगारजस्वला॥ सर्वास्त्व
वहानद्यः करतो यानुवाहिनी॥ करतो पारे वा॥ कात्यायनः॥ कर्कटादौ रात्रौ दुष्ठा गोमती वा स
रत्रयं॥ चंद्रभागा गोमती सिंधुः सरयू नर्मदा तथेति॥ उपाकर्मेति॥ ग्नहस्वे दुसूर्योपरागः॥ अ

राम०

१२६

उष्टारजो दोषाभावः॥ तथा चोक्तं॥ उपाकर्मणि चोसर्गप्रेतस्ताने तथैव च॥ चंद्रसूर्यगतहे चै
वरजोक्षेपो न विद्यते इति॥ ८॥ प्रसंगादमदाह॥ कूपस्त्वमिति॥ तथा च कात्यायनः॥ स्वर्धर्म
न समानि स्युः सर्वाण्यभांसि भूतले॥ कूपस्त्वमपि सोमार्कमहणे नात्र संशय इति॥ स्वर्धुनी ग
गा॥ अथ सागराश्च स्रज्ज्वालः॥ अश्वच्छेति॥ तथा चोक्तं॥ अश्वच्छसागरो से यौ न स्पृष्ट
कूपस्त्वमपि सोमार्कमहं गंगा समं जलं॥ अथ सागराश्च स्रज्ज्वालः॥ अश्वच्छसाग
रो से यौ मंदेषर्वेषा कृतिः॥ ९॥ अथ स्नानकालः॥ प्रातर्मध्याह्नयोर्ते यावानप्रस्वग्नह
स्त्वयोः॥ न पस्विनोत्रि संध्यासु सकृन्नुब्रसचारिणः॥ १०॥ एवौ कदाचना॥ अश्वच्छं मंदवा
रेतुसागरं वर्षाणि स्पृशेदिति॥ ९॥ अथ स्नानकालः॥ अथाकृतिः प्रातरिति॥ आकृतिः सा
ने॥ न पस्विनोपनयः॥ तथा च दक्षः॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वावेन प्रस्वग्नहस्त्वयोः॥ पतेस्त्रि
षवंप्रोक्तं सकृन्नुब्रसचारिणः॥ गर्गादशम्या मधमः स्नाने सर्वे हंति त्रयोदशी॥ क एवः॥

का. नि०
१२७

नवमीदशमीचैव तृतीयाच त्रयोदशी॥ प्रतिपत्तु विशेषेण स्नानेनास्त्विवर्जयेत्॥ आस्तः॥ द्वाद
श्याकृष्णपक्षे तु न स्नानं कथंचन॥ शुभसंतानमिच्छद्भिः अपवर्गेतिरैरपि॥ यमः॥ दशस्नानं न
कुर्वीत मानापि त्रयोदशी जीवतोः॥ पुनः कुर्वन्निराचक्षे मातापित्रोरजीवितं॥ १२०॥॥ दशमीति॥ ग
र्जिता बाली॥ त्रयोदश्या तृतीयायां दशम्या चैव सर्वशः॥ भद्रविदूक्षत्रियाः स्नानं नाचरेपु
दशभादौ निषेधो यं विसर्जयेत् मित्रिके विना॥ मुक्ता निशि स रोगस्य सवस्त्रस्य जलान्नायो॥ १२१॥
अज्ञाने प्रतिबंधो यं यदृच्छा स्नानहेतुकः॥ न स्नायादुसवेतीते मां गत्यं विनिवर्त्य च॥ १२२॥॥
कदाचन॥ मनुः॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तानां तुरो न महातिथिः॥ न वा सोमिः सहाजस्नानाविता
ने जलान्नाये॥ अज्ञाने प्रतिबंधो यं यदृच्छा स्नानहेतुक इति दशम्यादौ॥ तथा मुक्तादौ षोडश्या निषे
धः॥ स्नानविषेध इति यावत्॥ सनित्यनै मित्रिके स्नाने विभागकृत एतत् यतो यं प्रतिषेधो य
दृच्छाहेतुक इत्यर्थः॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ भोगार्थं क्रियते यस्त्वस्नानं यादृच्छिकं नरैः॥ तन्निषि

सम०
१२७

षिदं दशम्यादौ नित्यनै मित्रिकं नत्विति॥ तथा च कालनिर्णयकारैर्न स्नानमाचरेद्भुक्तेति॥ वा
क्यमुक्ता व्याकृतं॥ भुक्तेति नित्यस्नानप्रतिषेधः॥ भोजनानंतरं प्राशभावात्॥ नापि चोपवा
दिस्मृतिमित्रस्य॥ नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति वचनविरोधात्॥ तस्माद्यादृच्छिको यं निषेधः
आतुरस्य तु अजस्तमवरतं स्नाननिषेध इति॥ न स्नायादिति स्पष्टं॥ १२१॥ १२२॥॥ अथोक्तोदक

अथोक्तोदकस्नानकालः॥॥ नित्यमुद्गोदकैः स्नानं काम्यनै मित्रिका दते॥

अथामलकस्नानकालः॥॥ सप्तमी नवमी षष्ठी नूता मासंक्रमणहात्॥ १२३॥

स्नानकालः॥ नित्यमुद्गोदकैरिति॥ तथा च षट्त्रिंशत्तमे॥ आपः स्वभावतो मेधाः किं पुनवी
रिसंयुता॥ तेन संतः प्रशंसंति स्नानमुद्गमेन वारिणा इति॥ तथा उद्गोदकैः स्नानं वृथा जाय
ते वैदिकमित्यादि निषेधस्तु काम्यविषयः॥ तथा गर्गः॥ कुपान्नै मित्रिकं स्नानं शीताद्भिः का
ममेव च॥ नित्यं यादृच्छिकं चैव यथा रुचि समाचरेदिति॥ अथामलकस्नानकालः॥॥ सप्तमाति

का. नि.
१२६

आमलैः आमलकैः॥ तथा च लासः॥ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैः तैः॥ सप्तमी नवमी
वैवर्षिके च वज्रयेन॥ षट्त्रिंशत्तमे॥ सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रांतौ रविवासरे च द्रु
परागे च स्नानं आमलकैः स्नयेत्॥ क्रतुः॥ षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी च संक्रां
तौ रविवारे च स्नानं आमलकैः स्नयेत्॥ इति॥ १३॥ ॥ गतवदेति॥ तथा च षट्त्रिंशत्तमे॥
अनुवारं विना स्नायात् दासलैः द्विजेष्टया॥ सर्वदा हरितोषार्थमेकादश्यां रवावपि॥ १४॥
तिलस्नानकाचः॥ ॥ तिलस्नानं विना सति गतभामानु संक्रमान्॥ १५॥ ॥ छ॥
तुष्यन्तामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषत इति॥ यदैकादश्यामादित्य वा सरस्तदापि स्नायादे
॥ निषेधस्पर्शग्राह्यस्नानविषयत्वात् इत्याशयेनोक्तं॥ रवावपीति॥ १४॥ ॥ अथ तिलस्ना
नकालः॥ तिलस्नानमिति॥ सति जन्मदिनं॥ तथा षट्त्रिंशत्तमे॥ वमिसंक्रांत्यामावास्या संक्रां
तिग्नहसूतिषु॥ धनपुत्रकलत्राथीतिलपिष्टेन संस्पृशेदिति॥ अयं निवेद्यो नोत्र रायणे॥

राम०
१२६

तथा च शिवरहस्ये॥ पुरा मकरसंक्रांतौ शंकरोगो सवेकते॥ तिलानुत्पादयामास नृत्तये सर्वदि
हिनां॥ तस्मात्तस्यां तिलैः स्नानं कार्यं बोधत्तं बुधैरित्यादिना स्नानादिविधानान्॥ १५॥ ॥ अ
थ अमंगकालः॥ ॥ मंद इति॥ तथा च ज्योतिःपराचारः॥ संतापः कातिरत्याधुर्धने निधनता तथा
॥ अनारोग्यं सर्वकामा अमंगभास्करादिधिति॥ बौद्धायनः॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां
अथ अमंगकालः॥ मंदे सोमे बुधे मंगो नूतय वाष्पमीर्विना॥ अथ तैलामंगः॥ नवमी अ
थ पातादिविना युक्ते द्वितीयायी॥ १६॥ सद्यरे मंजने तैलं शुभद्रव्ययुतं तु तत्॥ ॥ छ॥
च विशेषतः॥ शिरो मंगं वज्रयेन नृपर्वस्वपितथैव चेति॥ १६॥ ॥ अथ तैलामंगः॥ अथे
॥ पातो व्यनिपातः॥ आदिशब्दो धृति संक्रांत्यादिग्नहयो॥ द्वितीयाया युक्ते सद्यरे पू
वेक्ति वारे अमंजने अमंगे तैलं ग्नाह्यं॥ पक्षादौ च रवौषण्यामित्यादिना अमनिप्यीनां नि
षेधोक्तेयः॥ तैलं चात्र तिलोद्भवमेव न कुसुमाद्युद्भवं॥ च साविकार इति पाणि निस्मरणात्

का. नि०
१२९

शुभेति॥ तथा च प्रवेताः॥ सार्षपं गंधतैलं च यत्रैलं पुष्पवासितं॥ अमृतं च तैलं न दुष्पतिक
दः च नेति॥ ॥ अथ निलनर्पणकालः॥ ॥ तथा च व्यासः॥ सप्तम्यारविबारे च गृहे जन्मदिने त
था॥ पुत्रभृत्यकलनापीतिलान् पंचसुवर्णयेदिति॥ २१७॥ ॥ अथ मेषुनकालः
भार्यामिति॥ प्रथमरात्रिचतुष्टयं क्रतुदिनमारमेत्यर्थः॥ दिवादिने श्राद्धाहादिमतिष्योर्नि
लनर्पणकालः॥ ॥ अथ जन्मदिने निशि॥ गृहसंध्याभानुबारे न नौमेति लनर्पणं॥ २१८॥
अथ मेषुनकालः॥ भार्यां हि विष्णुयाया मातृत्वात् तस्का रात्रिचतुष्टयं॥ प्रथमं नैक्रतं पौष्ट्यं म
श्राद्धतिथिनिर्णयः॥ रात्रिं च योदशी एकादशी क्रतुदिन
मारमेत्यर्थः॥ प्रथमरात्रिचतुष्टयादि तस्का तदिष्णुया भार्ये विष्णुया कृता वतृता वपि भार्या याया
तृगच्छेत्॥ श्राद्धं नुक्का दानं दत्वा भवेद्यमीश्राद्धं नुक्का दानं दत्वा च ब्रह्मचारी स्यादि
त्यर्थः तथा च मनुः॥ क्रतुस्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः योऽशस्मृतः॥ ता सामाद्यश्च तस्मै

सम०
१२९

स्तनिर्दिष्टे कादशी तथा॥ त्रयोदशी च शेषास्यः प्रशस्तदशरात्रयः॥ विष्णुः॥ नुश्राद्धं नुक्का
नदत्वा न संध्ययोः॥ शिवरहस्ये॥ दिवा जन्मदिने चैव न कुयन्मेषुनं व्रती॥ श्राद्धं नुक्का च दत्वा
च श्रेयोपीनच पर्वस्ति॥ व्रती मेषुनं न कुयति॥ इत्युक्तं तत्र सर्वसाधारणं एकादशी व्रतं न
अत्रिदिनात्मकमित्यभिप्रायेणोक्तं॥ दशम्यादित्रयमिति॥ पर्वणि पवति नुष्टी यप्रशस्ता अ
श्राद्धाहादिमतिष्योश्च पर्वणातग्नहादिकान्॥ दशम्यादित्रयं जन्मदिने रात्रौ त्रयोदशी
१२९॥ एकादशी श्राद्धं नुक्का दानं दत्वा भवेद्यमी॥ २२०॥ देवदत्तितानि॥ तथा च ज्योतिःशास्त्रेऽपि
अं पौष्ट्यं नैक्रतं वापि धिष्ण्य तस्का नारी सुप्रसन्नः प्रसन्नः प्रसन्नः॥ हृष्टः क्षामो पुत्रकामो हिम
लूनसहस्रक्षरं पुत्रमाप्नोति सम्पत्तिम्॥ तथा कामी नवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् नित्यं नेन नि
षिद्धतिथिर्विस्तारानु कालेपि स्त्रीणामिच्छानाति क्रमेदिति विधीयते॥ तथा च गौतमः॥
कृतावुपेया सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति॥ यत्रुबौद्धायनवचने॥ कृतौ नोपोति यो भार्यामनु

तौ यश्च गच्छति ॥ तुल्यमाहुस्तयोर्देवयो नौ यश्च न सिंचतीति ॥ तदनुगोस्त्रीणा मिच्छामा वेवेदि
 व्यं ॥ रुतुकाकेतुगमनं स्त्रीणा मप्याचवश्यं ॥ तथा च यमः ॥ रुतुस्नाता च यानारी न च रिनो प
 ठति ॥ नागानामध्ये विख्याप्यन्तुणो च विवासयेदिति ॥ एतन्मन्त्रमभिप्रेत्य रुतु न तु नष्टा
 त्रिधाय सा मा मे नोक्तमाचार्यवयैः ॥ १२० ॥ अथ पुंसवनं ॥ मासीति ॥ पुमान् नक्षत्रे
 दास्यात्तदेत्यर्थः ॥ तथा च पारस्करः ॥ मासि द्वितीये नृतीये वा यदहः पुंसानक्षत्रेण चंद्रमा पु
 ष्यपुंसवनं ॥ मासि द्वितीये गर्भस्पृश्या नृतीये वा यदा भवेत् ॥ नक्षत्रे स्पातुं सवनं चतुर्थे नवलो
 कः ॥ स्पादिति ॥ पुंसक्षत्राणि रत्नकोशे ॥ हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसु मृगशिरस्तथा नने ॥ १२१ ॥
 पुष्यः पुंसवज्जितेषु कार्ये धेतानि शुभानि धिष्णानीति ॥ अथ नवलो नने ॥ चतुर्थ इति ॥ तथा सम
 चयमः ॥ चतुर्थे गर्भं रक्षणमिति ॥ १२१ ॥ अथ सीमंतोन्नयनं ॥ चतुर्थाष्टमेति ॥ अं यं च संस्का
 रः स्त्रीणा मित्येकेन दासकृदेव कार्यः ॥ गर्भसंस्कार इत्यपरे तदा प्रतिगर्भं कार्यं ॥ तथा च वैजवाप

सम
 १३०

अथ सीमंतोन्नयनं मासि चतुर्थे षष्ठे पंचमेवा ॥ सांख्या यनगृह्ये ॥ सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सी
 मंतोन्नयनं ॥ ज्योतिःशास्त्रे ॥ सीमंतोन्नयनं कुर्यान्मासे षष्ठे मेपि वा ॥ पुं नामर्क्षगते चंद्रे बलि
 निस्तव लोकि त इति ॥ तथा च हारीतः सकृत्संस्कृत्य संस्कारः सीमंतोन्नयनं विजस्त्रियः ॥ यं पंग
 मं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो न वेत् ॥ इति ॥ तथा विष्णुः ॥ सीमंतोन्नयनं कर्म न स्त्री संस्कारमीष्यते ॥
 अथ सीमंतोन्नयनं ॥ चतुर्थाष्टमपर्यंतमासि पुं नामने सकृत् ॥ सीमंतोन्नयनं स्त्रीणां ग
 र्भस्य प्रतिगर्भकं ॥ जातकर्म ॥ प्राक् कृत्वा निष्ठेदना जातकमशौचेपि समपि ॥ १२२ ॥ अथ
 चित् गर्भस्य संस्कारा प्रतिगर्भं प्रयुज्यत इति ॥ अथ जातकर्म ॥ प्राक् कृत्वा भीति ॥ तथा च मनुः
 प्राक् कृत्वा निष्ठेदनात्संज्ञा जातकर्म विधीयते इति ॥ तथा च प्रजापतिः ॥ आशौचेपि समुत्पत्तेषु
 जन्मयदा न वेत् ॥ कर्तृस्नात्कानिकी शुद्धिः पूर्वशौचेन शुध्यतीति ॥ १२२ ॥ अथ नामकरणं
 नामचेति ॥ वाशब्देन अनेपि यक्षा संगृहीताः ॥ तेषां च स्वगृहानुसारेण व्यवस्था ॥ तथा च मवि

का. नि०

१३१

असुराणो॥ नामधेयं दत्ताय तु केचिच्छिंदिनि पार्थिव॥ द्वादश्या मयरे रात्रौ मासे पूर्णे तथापरे
अष्टादशे हनिता वदंत्ये मनीषिणः॥ ज्योतिः रास्त्रे॥ मृदुक्षिप्रचरक्षिप्रनेषे वा भुदयपिवा
॥ गुरोश्चुक्रैथ वा केद्रे जातकर्मचनामच॥ २३॥ ॥ अथ निःक्रमणं॥ ॥ अन्तादिति॥ मासे
सातिशेषः॥ तुर्वेदस्येवायक्षाणा मुपलक्षणं॥ तथाच पुराणं॥ द्वादशे हनिकर्त्र्यं ति शोभिः
अथ नाभकरणं॥ ॥ नामचाहि द्वादशे वामं दुक्षिप्रचरक्षिप्रवै॥ नैयुक्ते वासरे वारे शुक्ले नये
प्रभाविते॥ २४॥ ॥ अथ निःक्रमणं॥ ॥ गृहान्तिः क्रमणं तुर्वेदं न प्राशनं मत॥ २५॥
क्रमणं गृहान्॥ शंखलिखितौ॥ अनक्रुध्वंतृतीये मासि निःक्रमणिका॥ यातवल्क्यहस्य
॥ चतुर्थे मासि निःक्रमण इति॥ नेषां तु कल्पात् पूर्ववत् व्यवस्था॥ ॥ अथान्न प्राशनं॥ ॥
षष्ठे नैति॥ षष्ठे एतदप्युलक्षणमस्यैव॥ तथाच लौगाक्षिः॥ षष्ठे मासे न्न प्राशनं जाते पूर्वतेषु
वा विधिः॥ अष्टमे वाप्यकर्त्र्यं यदेष्टं मंगलं कुले॥ संवसरे न्न प्राशनं मर्दं संवसरे वेति अत्रापि पूर्व
वध्यवस्था॥ २६॥ ॥

राम०

१३१

अथ कर्णविधयः॥ ॥ पौषे पौषेति॥ तथाच ज्योतिः रास्त्रे॥ कार्तिके पौषमासे च वैत्रे फाल्गुनिकेष वा
॥ कर्णविधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुक्ले दिने॥ तथा॥ हस्ताश्विनी पुनर्वसु च तिथ्ये दुचित्रा हरि
रेवती पुष्यं रेनुकुले गुरुशुक्रवारं कर्णोति वेध्या अमरे ज्यलगे इति॥ तथा॥ पुष्या नुराधा श्रवणं
च वैत्रे पौषादितौ त्वाष्ट्रं सवासवेकं॥ पुष्ये निवेध्या निरुजा नवंति नोपी प्रतेवा पिशिशुं कदाचित्
अथ कर्णविधयः॥ ॥ पौषेथ फाल्गुने च वैत्रे शुक्लपक्षे शुक्ले दिने॥ मृदुक्षिप्रादित्य हरिवसु मेक
र्णविधनं॥ २७॥ ॥ अथ चूडाकालः॥ ॥ चूडाकर्म तृतीये द्वेक्षिमे चित्रादये मृगे॥ हरित्रयादित्य
नेषु क्षौरं च नृपति स्पृहं॥ २८॥ ॥ ॥ २९॥ ॥ अथ चूडाकालः॥ चूडाकर्म इति॥ तृतीये इत्यत्र पक्षे
पलक्षणं॥ तथाच यमः॥ ततः संवसरे चूडाकर्म विधीयते॥ द्वितीये वा तृतीये वा केचिच्छिं
ति चोदनान्॥ शंखलिखितौ॥ तृतीये वषे चूडाकर्म पंचमेवा॥ शंखया च वल्क्यैः॥ चूडाकर्म यथा
कुलमिति॥ अत्रापि पूर्ववत् व्यवस्था॥ यासः॥ हस्तत्रयं मृगशिरः श्रवणं च पुष्याश्विनी

का० नि० बुगुरुजानिपुनर्वसुचा॥ क्षौरेतुहितामुदयेक्षणेवायुक्रानिबोदुपनिनायदिशस्ताराइति॥
 १३२ क्षौरेमिति॥ राजात्तादिविना पूर्वनक्षत्रेषु क्षौरेकार्यं॥ तथाच ज्योतिःशास्त्रे॥ नृपात्तब्राह्मणसं
 धनेचवदस्यमोक्षेकतुदीक्षितेवा॥ विवाहकाले मृतसूतकेच सर्वेषु रास्तं क्षुरकर्मजेषु॥ २६॥
 अथचूडानिषेधकालः॥ नचूडजन्मनेति॥ मद्रासंबंधिदिनेनाद्रं॥ तथाच व्यासः॥ नक्षत्रेषु
 ब्राह्मणात्तावद्वमोक्षदीक्षोद्वाहमृताविना॥ अथचूडानिषेधकालः॥ नचूडजन्मनाप्तेषा
 मारुणेषु राशौ कुजे॥ २७॥ प्रतिपद्वाह्निरिक्तासु॥ अथविद्यारंभः॥ विद्यारंभो मद्रास्यते॥ वर्ष
 १॥ जन्मकेकालेष्विहिरिक्तांशानि कुजे॥ २८॥ नकुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः॥ नम्रोपपद
 गोकार्यनैवाग्नेयेतु नारत॥ दारुणेषु तु सर्वेषु दुष्टतारंतु वज्रयेत्॥ वारेशानैश्वरादित्यजौमानां
 रात्रिमेव॥ तथि प्रतिपदं रिक्तां मद्राचैव ज्ञयेदिति॥ २९॥ अथविद्यारंभः॥ विद्येति॥ तथा
 चमाहेंड्यः॥ प्राप्तेथपंचमेव वर्षे अप्रमुते जनार्दने॥ षष्ठीप्रतिपदं चैव वज्रयित्वा तथाष्टमी॥
 रिक्तां

राम०
 १३२

पंचदशैवेव सोरे भौमदिने तथा॥ एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत्॥ पूजयित्वा हरिच
 क्ष्मीदेवीं चैव सरस्वतीं॥ स्पृष्ट्वा सत्रकारंश्च सुविद्यां च विद्यां च विशेषत इति॥ ३०॥ अथोपनयन
 कालः॥ वसुरुद्रेति॥ वर्षसंताचगर्भा निप्रायेणापितेया॥ वारशब्दो निरुक्रमः॥ सचस्ववेदयेत्यनंतरे
 योज्यः॥ यजुः सामाथर्ववेदिना मनुक्रमो देवु वारेषु व्रतबंधरत्यर्थः॥ तथाचापस्तंबः॥ गभाष्टमे
 ग्राहणे गनेकादशे रजन्मं गर्भकादशे वैश्वविश्वामित्रयातवल्के॥ गभाष्टमेष्टमेवाह्वे
 अनध्यायान्वितानत्वा देवं गं पृक्तं गुरुं॥ अथोपनयनकालः॥ वसुरुद्रा कवर्षेषु व्रत
 ब्राह्मणस्योपनायनं॥ रातामेकादशे सैके विष्णुमेकेय क्षत्रविशोक्तमात्र॥ ३१॥
 थाकुलमिति॥ अयंच मुख्यकालः॥ कामतस्तु अंगिराउक्तं ब्रह्मचर्यं सकामस्य पंचमेष्टमे
 जन्मनः॥ आयुः कामस्य नवमे कार्यं च मौजीबंधनं॥ मनुः॥ रातो वजापिनिः षष्टे वैश्वस्य
 हार्थिनोष्टम इत्यादि॥ अनावर्यकत्वादयं कालो नोक्त इति सैयं॥ मासादीनि तु ज्योतिः

का. नि.
९३३

रास्ते॥ माघादिषु च मासेषु मौंजीपंचमुरास्यते॥ हस्तत्रयेषु धनिषु योश्च गौह्माश्विमासादि
निविस्तुनेषु॥ रास्तेति यौचंद्रबलेन युक्ते कापौर्दिजानां त्रतबंधमोक्षौ॥ गुरुर्नृगसुतो धात्री
पुत्रः राशधराभजः॥ स्युरेते सामथर्वाणा वाराणामधियाः क्रमात्॥ राश्वधिपोर्बलिनिर्केद्र
गते तु मौंजीबंधस्तदीयै दिवसेषु शुभाफलप्रः॥ अस्मिन् बलेन हिते तु पुनर्दिजानां साध
माघादिपंचतुहरिद्वयार्कत्रयपुष्पते॥ मृगाश्विगौह्मादिति नेश्वने वारिति यौतथा॥ २२५
मोदये गुरुसितनौ मेषधनुः क्रमात्॥ व्रतबंधो न तु ज्येष्ठे मेषे पक्ष्मस्य किंचन॥ २२६
वसंकाररनिप्रवदंति नृत्ताः इति॥ २२७॥ व्रतबंध इति॥ नन्विति॥ तथा च वृत्त राते॥ नृज
मधिस्तेन च नृममासिनेन नृम कालाय दिने विदध्यात्॥ ज्येष्ठेन मासि प्रथमस्य सूनोस्त
थासुताया अपि मंगलानीति॥ २२८॥ मृगाविति॥ नेति पूर्वण संबध्यते॥ तथा च रत्न कोशे॥
नष्टे चंद्रस्तेन गेयुक्ते निरंशे चैव भास्करे॥ कर्त्र्यं चोपनयने ना तध्याये गलग्नहरौ॥ इति॥

राम.
९३३

राशेः प्रथमभागस्त्विनः सूर्यो निरंशः॥ २२९॥ गलग्नहान् पठति॥ ३३०॥ त्रयोदशानि स्पृष्टं॥ ३३१॥
अथोपनयने गौणकालः॥ गौण इति॥ अनिविधौ आङ्घ्रिपक्षो दा विंशतिः॥ युष्मदिकं च
तुर्विंशतिः॥ तथा च मनुः॥ आषोऽष्टात्रास्य सावित्रीतीति वृत्तने॥ आक्षविंशान्क्षत्रव
जन्मनो दिवसे मासे नृगावस्तु गते रवौ॥ निरंशोस्तमिते चंद्रे न ध्यायेषु गलग्नहे॥ ३३२॥ त्रयो
दशी चतुर्दश सप्तमादित्रयं तथा॥ चतुर्थ्येकाकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलग्नहाः॥ ३३३॥
थोपनयने गौणकालः॥ गौण आषोऽष्टादशदिदि यक्षान् युग्दिकान्॥ अथान
ध्यायान्॥ चतुर्दशे मीपर्वप्रतिपक्षे का सुच॥ ३३४॥ धोरुचतुर्विंशते विंश इति॥ अ
थानध्यायान्॥ चतुर्दशीति॥ हि स्पृष्टार्थे॥ ततश्च स्पृष्टाः सर्वलोकप्रसिद्धाः अनध्यायाः
॥ अत्रोक्तानां प्रसिद्धा इति नावः॥ तथा च हारीतः॥ प्रतिपक्षु चतुर्दशाम सप्तम्यो पर्वयो द्वा
वः॥ श्वेन ध्यायेद्यशर्वयं नाधी पीतकदाचनेति॥ मनुः॥ अमावास्या गुरुं हंति शिष्यं

का० नि०

१३४

तिचतुर्दशी॥ ब्रह्माष्टकापौर्णमास्योत्तस्मात्त्राः परिवर्तयेत्॥ नारदीये॥ अयने विषुवे चैव रा-
यने बोधने हरेः॥ अनध्यायास्तकर्ममायाचसोपपदातिथिः॥ पुराणे॥ पुष्यादिषु च सर्वसुत-
यामन्तनरादिषु॥ अनध्यायः प्रकुर्वीत तथा सोपपदातिथिः॥ वसिष्ठः॥ फल्गुमास्यस्तितान्त-
शान्तयवान्तयद्याविकं न वेत्त॥ प्रतिग्न्याप्यनध्यायः पुष्याख्यात्रास्तया स्मृताः॥ १३५॥ श्रोत्र-
अनध्यायाद्यदिवसे रात्रौ सोपपदा मुच॥ विषुवायनमन्वादिषु गादिषु मृते द्विजे॥ १३५॥ प्रा-
दमुक्तौ हरेः स्वापबोधने ध्ययनं न हि॥ वर्षासु गजने प्रातः संध्यायादिवसे तथा॥ १३६॥
निवर्षास्विति॥ अहोरात्र इति॥ वर्षासु वर्षाकाले प्रातः संध्यायां गजने दिवा॥ तथा॥ अध्यय-
ननकार्यं॥ सायंकाले गजने रात्रौ तथा ध्ययनं न कार्यं॥ वर्षास्योत्पन्न अकाले गजने अहो-
न रात्रे ध्ययनं कार्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ प्रादुर्कृते घग्निषु तु विद्युतस्तनितनिःस्वने सज्जो-
निःस्वादनाध्यायः॥ शेषरात्रौ यथा दिवेति॥ प्रादुर्कृते घग्निमनेन संध्या कथं लक्ष्यता॥ प्रातः सं-

राम०

१३४

ध्यायानिमित्तोत्पादे सज्जोतिरिव सूर्यास्तमयस्तावदेवानाध्यायः॥ दिवेत्यर्थः॥ अपरस्यानु-
यावन्नक्षत्राणि तावदेवं रात्रावित्यर्थः॥ शेषे कृतौ यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि हा-
रात्रमित्यर्थः॥ अन्यदपि वीक्ष्य मूले॥ इति॥ अन्यत्र तु धीप्रदोषमाजराद्यंतरागमनादि मू-
ले कालनिर्णये विलोक्य॥ अदुर्धियां अप्रज्ञानं॥ तथा चोक्तं॥ चतुर्दश्यष्टमी पर्वप्रतिपत्ते-
सायंकाले तथा रात्रौ वर्षास्योत्पन्न गजने॥ अहोरात्रे अन्यदपि विक्ष्य मूले पदुर्धियां॥ १३७॥
अथाष्टकाः संगृह्यन्ति॥ भाद्रपार्गचतुर्दशे सुः कृत्स्ने भानुत्रये षट्काः॥ आश्विने दशमी
शुक्ला द्वितीया ज्येष्ठमासके॥ १३८॥ ॥ ॥ चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः॥
वसवदा॥ दुर्मेधसामनध्यायस्त्वेतरागमनेषु चेति॥ १३९॥ ॥ अथाष्टकाः संगृह्यन्ति॥
भाद्रपदे इति॥ भानुत्रये सप्तम्यादित्रये॥ तथा च कालनिर्णयिकारैरुक्तं॥ अष्टकाः कामागभ-
तं सप्तम्यादित्रिरात्रमुपलक्ष्यते इति॥ आश्विने दशमी शुक्लेति॥ स्पष्टार्थः॥ १४०॥ ॥ ॥

का. नि.
१३५

पुगादिमन्वादयः॥ पूर्वोक्ता अपि सुखमहणार्थं संग्रहवाक्येनोच्यते॥ तृतीया माधवेशु
क्तेति॥ ३९॥ ॥ कृष्णाननस्येमाघेमा - सादेते पुगादयः॥ ॥ अथ मन्वादयः॥ ॥ तिथ्यम्ना
॥ मधोरितित्यत्रोपेपंचमी॥ मधुमारम्यतिथ्यादिनिर्दिष्टानिःपदैर्दिष्टमासानामन्वा
दयोक्तेषाः॥ तिथिः पूर्णिमा॥ अग्निस्तृतीया वैत्रेयैश्चैव शारवे॥ मन्वादिनास्तीत्यर्थः॥ पूर्णि
तृतीया माधवेशुक्ता नवम्युज्जैनयोदशी॥ ३९॥ कृष्णाननस्येमाघेमा कृतादेते पुगादयः॥
अथ मन्वादयः॥ ॥ तिथ्यम्ना नतिथिस्तित्थ्याश्चैव कृष्णेनो न लो ग्नहाः॥ ४०॥ तिथ्यको नतिथि
श्चैव मातिथि मन्वादयो मधोः॥ ४१॥ मा ज्येष्ठे॥ तिथ्याश्चैव पूर्णिमा दशम्यौ॥ आषाढे॥ कृष्णे
भाः कृष्णाष्टमी श्रावणे॥ अननलस्तृतीया नाऽपदे॥ गहनवमी आश्विने॥ तिथ्यको पूर्णि
मा दशम्यौ कार्तिके॥ न मार्गे मन्वादिनास्ति॥ शिव एकादशी पुष्ये॥ अश्विनसप्तमी माघे॥ अ
मातिथी दश पूर्णिमि फाल्गुने॥ यत्र कृत्स्नराष्ट्रास्ति तद्यतिरिक्ता र इत्यर्थः॥ मूलवाक्यानि तत्र

राम
१३५

त्यकरणविवरणे पठितानीति ज्ञेयं॥ ४२॥ ॥ अथ गोदानिकं॥ ॥ गौ णोति॥ गौ णा सौ उपना
यनकालप्रवृत्तस्मिन्॥ ब्रह्मक्षत्रविशंक्रमेण षोडश द्वाविंश चतुर्विंश वर्षे गोदानिका क्रिया के
शान्तकर्मकार्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते॥ राज
संबंधो द्वाविंशे वर्षे पथ्यधिके तत्र ति॥ ॥ अथ ब्रह्मचर्यविधिः॥ ॥ प्रतिवेदमिति॥ प्रतिवे
अथ गोदानिकं॥ ॥ गौ णो पनयनप्रोक्तकाले गोदानिका क्रिया॥ ॥ अथ ब्रह्मचर्यविधिः॥
प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं विष्णुवा दशायवा॥ ४३॥ ॥ दं वेदं वेदं प्रति॥ द्वादशाष्टानां विकल्पः॥ अ
थ वा शहोशक्तिद्योतकनत्रैव विकल्पार्थं वाराष्ट्रः॥ ततश्च एकस्मिन् वेदे द्वादशावर्षाणि ब्र
ह्मचर्यं॥ अथ वा शकौ षट्त्रिंशतिग्नहणानं वा वेदग्नहणं वा ताकालेन न वृत्तिः॥ तावत्पर्यं
त॥ इच्छं प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ षट्त्रिंशदाष्टिकं च ये गुणैश्चैव वेदके व्रतं
॥ तदधिकं पादिकं वा ग्नहणानिकमेव चेति॥ त्रैविद्यिकं कुरुग्यनुः सामाख्यवेदत्रयविषयं

का० नि०
१३६

षट्त्रिंशदष्टिकं प्रतिवेदं द्वादश ॥ तदर्थं यावन्निकं त्राणि इति योजना ॥ २५२ ॥ अथ समाव
र्त्तने ॥ विद्येति ॥ चतुर्विंशतिमतेन च व्रतस्नानविद्याव्रतस्नाने संचिते ॥ सन्निधौ ॥ ज्योतिःशा
स्त्रे तथा च दारितः ॥ अथ स्नानकामवन्ति विद्यास्नानको व्रतस्नानको विद्याव्रतस्नानक इति
॥ समाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते विद्यास्नानकः ॥ यः समाप्य व्रतानि समाप्य वेदं
षट्त्रिंशदिग्नहणं न वा ॥ अथ समावर्त्तने ॥ विद्यास्नानं तु सन्निधौ ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा
सार्धं वेदं समाप्य च ॥ ४३ ॥ अथाश्रमकालः ॥ ब्रह्मचारी गृहीवान् प्रसोमि क्षुरनीकमा
सं व्रतस्नानकः यः पुनरुनयं समाप्य स विद्याव्रतस्नानक इति ॥ याज्ञवल्क्येऽपि ॥ गुरवे तु व
रं दत्त्वा स्नायान्न दत्तुं तया ॥ वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्यनयमेव चेति ॥ वेदसमापनं तु सार्धं मु
च्यते तथा च व्यासः ॥ यथा यश्चरति रात्रौ तत्र स्पृशति पूजं ॥ द्विजस्तथा धनं ततो न वेदफल
मश्नुते इति ॥ ४३ ॥ अथाश्रमकालः ॥ तत्र रात्रौ पेक्षया चतुर्णां माश्रमाणां समुच्चयविक

राम०
१३६

त्यश्रवतत्र समुच्चयपक्षमाह ॥ ब्रह्मचारीति ॥ समर्थस्य चतुर्णां समये त्रारुस्य ॥ तथा च मनु
॥ चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरोर्द्विजः ॥ द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोगृहे वसेत् ॥ वनेषु
तु वसेदेवं तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागं संक्रान्तं गान् परित्यजेत् इति ॥ क्रमादि
तिपदं प्रातिलोम्यवारणाय ॥ तथा च दक्षः ॥ त्रयाणामनुलोमं स्यात्प्रातिलोम्येन विद्यते ॥
प्रातिलोम्येन यो यानि तत्र स्नात्याय कृतमः इति ॥ त्रयाणां गृहस्ववनस्वयतीनां ॥ त्रया
॥ चतुर्थयुर्विभागेषु समर्थः स्नात्यथेच्छया ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

कादयो वसिष्ठमुच्चयमाह ॥ अत्यथेच्छयेति ॥ अतः पाचतुर्णां समुच्चये अशक्तस्य ॥ जावा
लिस्मृतया इच्छया ॥ आश्रमस्वीकार इत्यर्थः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीतवेत्
गृहीतृत्वावनीमवेत् ॥ वनीमूत्वा प्रव्रजेत् इति ॥ तथा ब्रह्मचर्यं देवप्रव्रजेत् ॥ यथावनावेति ॥
गृहीतृत्वावनीमवेति ॥ समुच्चयमाह ॥ एक एव न वेद इति एक एकाश्रमी न वेद इत्यर्थः ॥

का. नि. तथाच भविष्यपुराणे ॥ ग. हस्त्वमिच्छन् नृपालकुर्यादरोपसंग्रहं ॥ ब्रह्मचर्येण वा कालं न
 १३७ मेत संकल्पपूर्वकं ॥ वैश्वानसो नापि न वेत् परिब्राडिष्ठ यान वेदिति ॥ २५४ ॥ ॥ अथ विवाहः ॥
 अथ वेदमिति ॥ गुणैः समांकन्या मुदहेत् ॥ तथा च बृहस्पतिः ॥ वेदानधीत्यविधिना समावृत्तो
 कृतव्रतः ॥ समाना मुदहेत्यन्ती यशः शीलवयो गुणैरिति ॥ विधिना समावृत्तः गुरवे दक्षिणं
 अथ विवाहः ॥ ॥ अथ वेदमन्यस्य दक्षिणो प्रदाय गुरवे कन्या लक्षणा मुदहेत् ॥ २५५ ॥
 गुणैर्मयि दये मार्गे राधे ज्येष्ठे शुभे दिने ॥ मूलब्राह्मणमघापोऽप्यशुभं तत्कर्म मेव मे ॥ २५६ ॥
 दत्तेत्यर्थः ॥ २५७ ॥ मघेति ॥ राधा विशाखा ॥ एषु मासेषु उदहेदिति पूर्वणान्वयः ॥ तथा च व्या
 सः ॥ माघे मासे न वेद्युक्ता कन्या सौभाग्यसंयुता ॥ फाल्गुने नोदाय वेत्ती ध्वी वैशाखे पुत्रिणी
 मवेत् ॥ धर्मयुक्ता मवेत् ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके मवेत् ॥ देवपूजारता नित्यं मासे स्यात्सौमदेव
 तेति ॥ विवाहमपि नेच्छेति प्रसुमेशा धनवतीति ॥ वेत्त्यतः विधत्वा तत्कार्तिकेनोक्त इति ज्ञा
 वः ॥

राम०
 १३७

शुभे दिने इति विष्णुदिदोषरहितेति यौसद्वारैवेति ॥ मूलेति पूर्वणान्वयः ॥ तथा चोक्तं ॥ हस्तोत्त
 राणि वायव्यं मंत्रं मूले च रेवती ॥ रोहिणी सौम्यपि अंशं च मृगशिरा न हे सदेति ॥ २५८ ॥ ॥ स्वयं
 दत्तेन नु गुराविति ॥ गुरौ सिंह गते नीच गते रवौ धनुर्मीन गते तथा ॥ शुक्रे गुरौ अस्तमिते त
 था अधिके मासि यात्रा बंधने च व्रत बंधनं च न कुर्यात् ॥ चकारात् कन्या नोदाहयेदित्यर्थः
 स्वायेंदं वेन नु गुरौ सिंह गते नीच गते रवौ ॥ धनुर्मीन गते शुक्रे गुरावस्तमिते धिके ॥ २५९ ॥

तथा च ॥ रवि क्षेत्रे गते जीवे जीव क्षेत्रे गते रवौ ॥ बर्जयेत् सर्वकर्मणि व्रतस्वस्वयना निच
 ॥ तथा वसिष्ठः ॥ विवाहे व्रतबंधे च यात्रा पांग्रहकर्मणि ॥ गुरावस्तमिते शुक्रे ध्रुवं मृत्युं वि
 निर्दिशेत् ॥ तथा च ब्रह्मः ॥ सिंह स्थिते सुरगुरावधि मासके च ज्येष्ठे नयाद्यतनं यस्तथा
 वमेव ॥ कुर्वीत नाकं गत नीच गयोर्विलग्नं जन्मेशोऽश्वनिखिलापि मंगलानीति ॥ २६० ॥

का. नि.
१३८

गुरुशुक्रयोर्बालत्वं वृद्धत्वं च ॥ गुरुशुक्राविति ॥ प्राक् पूर्वदिशि ॥ तथा चोक्तं ॥ पश्चादमुदि
तो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रये ॥ पक्षं वृद्धत्वं पूर्वेण पंचापंचाहं पश्चिमे सित इति ॥ सितः शुक्रः ॥ एत
दुरोरप्युपलक्षणं ॥ १४८ ॥ ॥ नृकादस्य नृविवाहादौ पयोगिलग्नमध्यादिकं कालनिर्णयं वि
लोक्य मित्याहा ॥ अखिलं मूले सेयमिति ॥ अथ विवाहा संबंधिकर्मकालः ॥ अथेति ॥

गुरुशुक्रौ तु पश्चिमे उदितौ बालसंतौ नौ दशाहं प्राग्दिनत्रये ॥ १४९ ॥ वृद्धौ तु पक्षमेष्टौ तौ प
चाहं पश्चिमे सितः ॥ मूले सेयं ॥ ॥ अथ विवाहकर्मकालः ॥ ॥ अथो द्वाहसंबंधिदलनामि
कं ॥ १५० ॥ नृक्षेत्रे वैवाहिके कुर्यात् ॥ परिणयकन्याकालः ॥ वृषली तु पितुर्गेहे रजः परपत्न्य
नृयापानस्वामी ब्रह्महान्यवेत् ॥ १५१ ॥ ॥ तथा च वास्पः ॥ कं उ न दलनं यवारकमं उ य

मूक्षे दिवर्णवाद्यखिलं ॥ तस्मै संबंधिगतागतमृक्षेत्रे वैवाहिके कुर्यादिति ॥ १५२ ॥ ॥ अथ परि
णयकन्याकालः ॥ तत्र परिणयामाहा ॥ वृषलीति ॥ तस्वामी पिता भर्ता चातत्र बृहस्पतिः ॥

राम.
१३८

पितुर्गेहे तु पाकन्या रजः परपत्न्य संस्कृता ॥ नृणां हत्या पितुस्तस्याः साकन्या वृषली स्मृता ॥ त
या ॥ वृषली संगहीता यो ब्राह्मणे ॥ मदमोहितः ॥ सततं स्तनकं तस्य ब्रह्महत्यां दिने दिने इति ॥
१५३ ॥ ॥ अथ परिणयकन्याविषये विष्णुपुराणे पठति ॥ ववैरिति ॥ ॥ अथ देयकन्याकालः ॥
देया गौरीति ॥ चण्डा द्वादशा वणि ॥ तथा च सवर्तः ॥ अष्टमे तु भवेद्गौरी वमे नग्निका भवेत् ॥

न. धा.

ववैरि क गुणां जायं मुद हे त्रि गुणः स्वयं ॥ ॥ अथ देयकन्याकालः ॥ देया गौर्यष्टवर्षा
या नवाष्टान्निका तथा ॥ १५४ ॥ दशाष्टा कन्या कान्तदत्त रय द्वा वृषली मतेति ॥ ॥ अथ स्वयं
वरकालः ॥ ॥ पिता पिता महो ज्ञाता माता बंधुर्यदा न हि ॥ १५५ ॥ ॥ अथ ॥

दशमे कन्या का प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृतेति ॥ १५६ ॥ ॥ अथ स्वयं वरकालः ॥ ॥
पिता पिता मह इति ॥ बंधुः पित्र बंधुः मन्त्रि बंधुः श्वः ॥ हि हेति ॥ स च मध्यमदीपिका न्यायेन द
योरपि संबध्यते ॥ ततश्च पित्रादिना मनावः स्वयं वरकाल एव ॥ पित्रादिनावपि त्रुत्तु कानादयः

का० नि
१३८

त्रयानंतरं द्वितीयः ॥ तथा च या तो बल्कः ॥ गम्यन्तना वेदात् पां कत्या कुर्यात्स्वयं वरमिति ॥ ग
गम्यं गमना हं स्वयं वरमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ बौद्धायनोप्याह ॥ वर्षाणि त्रीण्युत्तमनीकोक्षेत
पितृणां सन्ते ॥ न तश्चतुर्थे वर्षे तु विदितं सदृशं पतिमिति ॥ २५२ ॥ **अथ चतुर्थाश्रमस्वीकारः**
वैराग्य इति ॥ अयं नावः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदुत्तमो जितेन्द्रियः ॥ निष्ठाबलिपरित्रातः प्र
कृतौ वर्षत्रयादूर्ध्वं कत्या कुर्यात्स्वयं वरं ॥ अथ चतुर्थाश्रमस्वीकारः ॥ वैराग्ये सति सं
त्सा सो नानुपूर्वाश्रमक्रमः ॥ २५३ ॥ ब्रजेत्येव वर्द्धते ॥ परिव्रज्या फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इत्यादीनि
वाक्यानि समुच्चयपक्षप्रतिपादकानि ॥ तथा ॥ अनधीत्यङ्गिजो वेदानुत्पाद्य तथात्मजान् ॥
अनिष्टाचैव यत्तेश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यध इति ॥ इत्यादीनि वचनानि समुच्चयपक्षमाश्रि
त्यन्तरपक्षनिंदापराणि न पुनः प्रतिषेधकानि ॥ अगथा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेदिति जाबालि
श्रुतिविरोधः स्यात् ॥ ततश्चाप्यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववसुषु ॥ तदैव सत्यं सद्बिद्वान्
मया पतितो भवेत् ॥

गम०
१३९

दित्यादि सौरपुराणादि बहूवाक्यबलान्न वैराग्यमेव सत्यामेकार्णमिति ॥ २५३ ॥ **अथानि**
होत्रस्वीकारकालः ॥ ॥ मूलादीनि ॥ यः सोदर्येण कोदरे अधिकारिणि अगते सति दारादिकरोति ॥
स परिवेत्ता न वति ॥ अग्नजानुत्तया तु न दोषः स्यात् ॥ अधिकारी स्यादित्यर्थः ॥ तथा च भूतश
तातपो दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योगं नेच्छते ॥ परिवेत्ता सवितेयः परिविन्निष्कपूर्वजरीति ॥

अथानि होत्रस्वीकारकालः ॥ ॥ मूलादिदोषरहिते सोदर्येणोधिकारि
णि ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं पारिवेत्ता करोति सः ॥ २५४ ॥ ॥ छ ॥

अयं च दोषे मूकत्वादि दुष्टे निन्तोदरे च नास्ति ॥ तथा चाहुः ॥ स्वज वामनकुक्षेषु गद्गदे
पुजहेषु च ॥ जालं ध्वजं धरे मूके न दोषः परिवेदने ॥ इति तथा च वसिष्ठः ॥ पितृव्यपुत्राः सापत्ना
परनारीसुतास्तथा ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ तथा शातातयः ॥ लोके वेदैर्ज्ञात
रस्त्वचपतिते द्वै प्रव्रजिते तथा ॥ योगशास्त्रानियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ देशान्तरस्वस्य

कानि०
१५०

द्वाकाजोष्पुक्रौवसिष्टेन॥ द्वादशौवनुवर्षाणि याज्यान्धर्मप्रयोगतः॥ त्वाय्यः प्रतीक्षितुं ज्ञानं
 श्रयमाणः पुनः पुनरिति॥ अधिकारिणोऽनुतायां वृद्धवसिष्टः॥ अग्नजस्क यदानग्नौ रदध्या
 दनुजः कथं॥ अग्नजानुमतः कुर्यादिमिहोमं यथाविधीति॥ एतन्नाधिकारिणि अग्निहोत्रमकु
 र्वीतितेयं॥ अनधिकारिव्यतिक्रमे दोषाभावस्योक्तत्वात्॥ २५४॥ ॥ छ॥ आवसथ्यमिति॥ ओ
 अनुतया न दोषः स्यादावसथ्यं तथाविधं॥ ॥ अथाग्निहोत्रहोमकालः॥ उदितेनुदि
 ते होमः समयाधुषिते मतः॥ २५५॥ वसथ्यविधिं आवसथ्याग्निपरिगृहं॥ तथा अ
 धिकारिणि अग्नजे सतिय करोमि सपरिवेत्रानुवतीत्यर्थः॥ तथा च गार्ग्यः॥ सोदयेति हृत्किं
 येन कुर्याद्धारसंग्रहं॥ आवसथ्यं तथा धानं पतितस्त्वप्यथानवेदिति॥ ॥ अथाग्निहोत्रे हो
 मकालः॥ उदितेऽग्निः॥ तथा च कालायनः॥ उदितेनुदिते चैव समयाधुषिते तथा॥ सर्वथा
 वर्त्तने यमशनीयं वैदिकी श्रुतिरिति॥ २५६॥ ॥ छ॥

राम०
१५०

उदितमिति॥ तथा च स एव॥ रात्रे रूषोऽग्नेर्गहनक्षत्रनृषिते॥ कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं
कुर्याद्विचक्षणः॥ तथा प्रातः समयेन ह्येनक्षत्रमंडले॥ रविर्यवन्तदृश्येत समया ध्युषितं
चेत्तत्॥ रेखामात्रं प्रदृश्येत तस्मिन्स्तसमन्वितः॥ उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पये
दिति॥ २५६॥ गौणकालार्थं बौधायनवाक्यं पठति॥ आसायमिति॥ ५७॥ आहुतिरिति॥ अथ
उदितं रविरेखायां प्रातर्नक्षत्रमंडले॥ नष्टे यावन्तदृश्येत समया ध्युषितं रविः॥ २५७॥ रात्रे
रनुदितं नागेषोऽग्नेर्गहनक्षत्रमंडले॥ आसायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः॥ २५८॥ अहु
तिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणांतरात्॥ अथ गृहाक्षारं नः॥ पौषश्रावणकैशारवमार्गफा
ल्गुनके गहं॥ २५९॥ गृहाक्षारं नः॥ पौषेति आरभेतेति शेषः॥ तथा च विश्वकर्ममते॥
चैत्रे शोकाकुलो नत्तविशारवे च धनालितः॥ ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यति पशवः शुचौ॥ श्रा
वणे धनवृद्धिः स्थानेन सौख्यं वसेद्गृही॥ कलहश्चाश्विने मासि नृत्या नश्यति कार्त्तिके॥ मार्गशि

का. नि. ०
१४१

वधनप्राप्तिसहस्ये काम्यसंग्रहः॥ माघेनवेदन्ति भयं फाल्गुने श्रीरनुत्रमेति॥ सहस्यः पौषः॥ पक्ष
मेवेति॥ अनिर्वृत्तिकः॥ गौः कर्कः॥ नक्रो मकरः॥ तथा च विश्वकमेति रे॥ नक्रस्ते कुनगे भानौ सिं
हगे कर्कगे तथा॥ पूर्वांशं पश्चिमांशं च तदागे हं प्रकारयेत्॥ रत्नमालायामपि॥ कर्कनक्रहरिकुं
भगते कर्कपूर्वांशमिदं मुरवानिगृहाणि॥ तौलिमेव च पश्चिमिकया ते दक्षिणोत्तरमुखानिगृहाणि
मेषालि वृषतौलिस्ते रवौ याम्योत्तराननं॥ गोकुं नेन क्रहरिगे प्रत्यक् प्रागाननं विधौ॥ १५॥
मृदकानिलदेवे ज्येष्ठश्च रे पुंस्ति रे पुते॥ जग्ने याये स्त्रा विर सं संख्यैः सौम्ये स्त्रिकोणगे॥ १६॥
ति॥ १५॥ मृदकेति॥ विधौ श्रवणे॥ तथा च महारं मं प्रकृत्योक्तं॥ ध्रुवाणि तानि रास्तानि रात्रि
भनैरुतं तथा॥ वायवं वैष्णवं पुष्यं पौषं सावित्रं मेव चेति॥ स्त्रिरे पुते जग्ने इति॥ पायैः पायग्नहे
त्रीशरस संख्यैः तृतीये कादशापद्यैः॥ तथा सौम्ये स्त्रिकोणगेः नवयंचमगे युक्ते स्त्रिरे जग्ने इत्य
नयः॥ निकोणके ह स्पाम्पुपलक्षणा॥ तथा च विष्णुधमेति रे॥ स्त्रिरे जग्ने स्त्रिरे चो चकतुश्चो प

राम०
१४१

चवानिते॥ तथा॥ यस्य सौम्यग्नहाः केन्द्रे त्रिकोणे वायुभागे वि॥ पाश्चात्पचयस्ताने यस्मि
न कार्पे निवेशनमिति॥ त्रिषु देकादशादशमानुषचयमवनाति॥ १६०॥ वापीति॥ तसिः स
धर्म्ये॥ असुप्ति न काले वाप्यारं नणमपि कुयदित्यर्थः॥ तथा च विष्णुधमेति रे॥ प्रासादे
धेवमेव स्यात्कूपवापी पुचैव हीति॥ कमेति कन्याधनुर्मिथुनमीनुकुने स्त्रे सूच्यं तथा गुरौ
वापी कूपतजगानि प्रासादाश्वा मुतो ननु॥ कन्याचापदं दमीनघटगेत पने भृगौ॥ १६१॥ गुरौ
रास्तमिते शेषं मूले ५ तेयं हि संग्रहोत्तरं॥ श्रुक्ते च अस्तमिते गृहं नारं न यीयमित्यर्थः॥ तथा
च विश्वकर्ममते॥ कन्याप्राक्षे रवौ सभ्यकनारं नेत गृहं सुधीः॥ तथा॥ धनुः स्त्रिरे रवौ कार्पेन का
यंच कदाचन॥ तथा॥ यदा भानुस्तमीनस्तदागे हं न कारयेत्॥ तथा॥ मिथुनवृषो यदा भानु
स्तदा वेत्तु न कारयेत्॥ तथा॥ अस्तगते गुरौ श्रुक्ते गृहं नो न रास्पते॥ शेषमिति॥ शेषं वा
स्तु शीघ्रदि मूले कालनिर्णये हि स्पुटं तेयं॥ अयं संग्रहः ग्रंथायतस्तस्मादित्यर्थः॥ १६२॥

का. नि. ०
१४२

अथ सामान्य प्रतिष्ठा कालः ॥ मघादीति ॥ एषु मासेषु मासेषु प्रतिष्ठाशुभास्पादित्युत्तरेणान्य
॥ तथा च मध्यपुराणे ॥ चैत्रे वा फाल्गुने वा पितृभ्यो देवा माधवे तथा ॥ माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठाशुभ
दा भवेदिति ॥ सिते इति ॥ अने न पुष्पचंद्रातिथ्ययञ्चये ॥ न शुक्रोपक्षः ॥ तथा च विष्णुधर्मो
त्रे ॥ कृष्णपक्षे त्रिभागे तु प्रथमे स्यात्तु भावहा ॥ मध्याधितृतीये भागे तु तृतीये कर्तव्या ॥ नी ॥

अथ सामान्य प्रतिष्ठा कालः ॥ मघादिपंचसु सिते वारे भौमात्यकेतिथौ ॥ ६३ ॥

शुक्ले त्रिना
गेषु प्रथमे देशे नारायण मकीर्तिना ॥ द्वितीये मध्यफलदा तृतीये वाशुना वहा ॥ धनधान्यवती
स्त्रीतवरदा च तथा न वेदिति ॥ प्रतिष्ठेति शेषः ॥ वारे इति ॥ मंगलो देव वारे इति ॥ तथा च विष्णु
धर्मोत्तरे ॥ तिजिस्विनी सूर्यदिने चंद्रक्षेत्रे मावद्दहा भवेत् ॥ भौमे ग्निना प्रदह्येत्तु बुधे च धनदान
वेत्ता ॥ गुरुणा स्याद्गुणो नित्यं लोकानंदकामंदकरी सितौ ॥ आचंद्रा कस्मिं रासौ प्रतिष्ठा समदा

राम०
१४२

अरिक्ते इति ॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दशी व्यतिरिक्ते ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ॥ द्वाधनवती स्त्रीतात
था प्रतिपदि स्मृता ॥ द्वितीया या धनोपेता तृतीया या वरप्रदा ॥ चतुर्थी नारायणो नित्यमस्य
स्या मुखवहा ॥ विनायकस्य देवस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ॥ पंचम्या श्रीयुता कर्तुं वरदा च तथा
भवेत् ॥ षष्ठ्या लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यारोगनाशिनी ॥ अष्टम्या धान्यवृक्षानवम्या तु विनय
ति ॥ नक्षत्राणां कृता तत्र कर्तुं न वति पुष्टये ॥ धर्मवृद्धिं करीते यादृशं स्यात्तु तथा कृता ॥ एकाद

अरिक्ते श्रवणे नृकादित्याक्षिप्रे मृदुध्रुवे ॥ ॥ ॥ ॥

त्रया तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यां च विज्ञेया चतुर्दश्यां विनयपति ॥ कृष्णपक्षे
पंचदश्यां कर्तुं क्षय करीत वेत् ॥ पंचदश्यां शुक्लपक्षे सर्वकाम करीत वेत् ॥ अरिक्ते इति ॥ त
था च वास्ते ॥ आपाठे देवता मूलवत्त रात्रयमेव च ॥ ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वार्धे पश्य
तथा हस्तो म्बिनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठा सुप्रदा सते इति

का. नि०
१४३

कर्त्तराशेरिति॥ कर्त्तराशेः प्रतिष्ठा कर्त्तृजन्मराशिमारम्भआदिसंख्या केस्त्रिरेव षसिं ल वृश्चिक
कुं ने वं द क त्या धनुषे मि पु न क त्या धनु मी ने पा पे स्म्या पारिगेः तृतीये काद रा षष्ठीगेः तथा सो
म्या या ष व ज्जिने द्दि रा ष म व ज्जिने यु ते ल ग्ने प्रतिष्ठा शुभा स्यात्॥ तथा च विष्णु ध मे नि
रे॥ जन्म रात्रपुद ये कर्त्तः क्षिप्रं नाश करी न वेत्॥ द्वितीये धन नाश यत्तीये कर्त्तृद्विदा च

कर्त्तराशेर्दित्रिषष्टदशमैकादशे शुभा॥ २६३॥ प्रतिष्ठा स्त्रि ल ग्ने स्यात् द्वं
द क त्या धनु षे॥ पा पे स्म्या पारिगे यु क्ते सौ म्ये व्या य ष व ज्जिनेः॥ ६४॥

तुर्थे म ह नाश य पंच मे व्या धि दान वेत्॥ षष्ठे रात्रु विनाश य सप्त मे धन दान वेत्॥ द्वादशे
तु न पा म स्यात् प्रतिष्ठा तु न था क ता॥ जन्म ल ग्ना द ये श्रेष्ठा धन धान्य वती न वेत्॥ जन्म रा
शि फले सर्वे शेष स्वा ने पु निर्दि शे न॥ तथा॥ मे षो द ये क ता क्षिप्रं नाश माप्नोति पार्थिव॥ द्वा
यो द ये स्त्रि रा प्रो क्ता धन धान्य वती न वेत्॥ लोक कांता च मि पु ने व रु क त्या ण कारिणी॥ क

राम०
१४३

ली रे क्षि प्र नाश य सिंहे च सु द दान वेत्॥ क त्या यं लोक कांता स्यात् तु ले भवति च स्त्रि रा॥ वृश्चिके
तु स्त्रि रा प्रो क्ता क त्या णा य धनु र्ध रे॥ म करे क्षि प्र नाशः स्यात् कुं भ ल ग्ने द दान वेत्॥ मी ने गु णा
वहा क र्त्तृ क त्या श्रु त्या न था न वे दिति॥ तथा॥ र वि द्ना त्रि षट् सं स्वारा कु स्त्रि द्ना सं यु ता॥ ष
ट् त्रि स्त्रा न ग ता चा स्ता मं दं गार क के त वः॥ शु भाः क रा श्र रे पा पा श्व सर्वे ए का द रो स्त्रि ता इ
अथ शिव प्रतिष्ठा कालः॥ यतीनां सर्व काले पु लिंग स्यारोप णं म तं॥ अनय विष्णु प्र
तिष्ठा॥ शु क पक्षे स्त्रि रे ल ग्ने ह रिः स्था प्यो न रेः सदा॥ २६५॥ ति॥ अत्रैव सर्वे षां प्रत्ये
कं भाव फला यु क्तानि॥ तत्र सौ म्याः सर्वत्र शुभाः चंद्र स्त द्वाद रा वृ व ज्जितः सर्वत्र शु नः॥
॥ २६६॥ व रु त्वा न्न लिख्यते॥ अथ शिव प्रतिष्ठा कालः॥ यतीनामिति॥ एत ह्न क्ष णं समु
द्र य सं स्व ग्व ह वा कं पठि तं॥ आरोप णं प्रतिष्ठा॥ अथ विष्णु प्रतिष्ठा॥ शु क पक्ष इति॥
तथा च नृ सिंह पुराणे॥ पूर्व पक्षे शुभे काले स्त्रि रे चोर्ध मु रे पि भे॥ अनु कू ले च ल ग्ने च ह रिः स्था
प्यो बु धैः सदेति॥ ६५॥

का. नि.
१४४

अथ देवीप्रतिष्ठा ॥ ॥ देवीपुराणस्ववाक्यं पठति ॥ मानृभै रवेनि ॥ अत्र स्मृते ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ अत्रै
वकालनियममाह ॥ ॥ सर्वकाल इति ॥ तथा च मनुः ॥ षष्ठिप्रतिष्ठायां ॥ ब्रह्मास्वायनेन तु प्रवक्ष्या
मि सर्वकामप्रसाधनं ॥ सर्वकालं प्रकर्तव्यं कृत्स्नपक्षे विशेषतः ॥ रात्रीरुपायतो देवीदेवीरूपो
महेश्वरः ॥ अतः स्वकालपूजानिः सिद्धिदा परमेश्वरीति ॥ ॥ अथ वाप्यादिप्रतिष्ठाकालः ॥
अथ देवीप्रतिष्ठा ॥ ॥ मानृभै रववाराह नरसिंह त्रिविक्रमः ॥ महिषासुरहं अश्वत्था
वेदाक्षिणायने ॥ ६७ ॥ सर्वकाले यवाप्यादिधनुःसिंहाद्यवर्जिते ॥ लग्नेषु नैति यापूर्वकपस
अथ वाप्यादीनि ॥ आद्यो मेषः ॥ तथा च न विष्यत्पुराणे ॥ तस्मिन् स ब्रह्मलोबुनि ॥ २६८ ॥
लिलसंपूर्णे कार्तिके च विशेषतः ॥ तडागस्पविधिकार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥ तथा च वनि
लेहिपुराणे ॥ वापीकूपतडागानां तस्मिन्काले विधिः स्मृतः ॥ सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठाया
नदा स्मृता ॥ कर्कटे पुत्रलाभश्च सौख्यं तु मकरे न वेन वेत ॥ मीने यज्ञोपनिषत् कुम्भे व सुवहुर
के

राम
१४४

वृषे च मिथुने वृश्चिके च जलं भवेत् ॥ पितृ तप्ति स्तु कन्यायां तुलायां राश्वती गतिः ॥ सिंहे
मेषे धनुर्नशिलक्ष्माश्च विजयनूपतीति ॥ ब्रह्मदेवे वाप्यादौ कालनियमो नासीत् ॥ कूपस्य
ब्रह्मलोबुनि इति ॥ ब्रह्मलोबुनि स्तु कूपस्य प्रतिष्ठाकार्ये तर्पणः ॥ कूपस्येतदुपलक्षणा मितरे
षां ॥ तथा च न विष्णोत्तरे ॥ मुनयः केचिदिहं त्रिपती पाते चोत्तरायणे ॥ तत्कालनियमस्तत्र प्रमाणं
अथ नानादेवतादीक्षाकालः ॥ ॥ दीक्षा त्वत्तत्र वर्षतौ मासि मार्गश्रुचिविना ॥ पवित्रकतिथौ प
र्वषडशीति मुरेषु च ॥ २६९ ॥ ॥ सजिलं यत इति ॥ ॥ २७० ॥ ॥ अथ नानादेवतादीक्षाका
लः ॥ ॥ दीक्षेति ॥ वर्षत्रुविना सर्वत्रुषु दीक्षाकार्ये तर्पणः ॥ तथा च कालोत्तरे ॥ शरदसंतयोर्य
मा दीक्षा कर्मविधौ स्मृता ॥ तमोरसं न वे वषं विना तपना पिशस्पत इति ॥ एवंपुनः कालमुक्त्वा
मासानाह ॥ मासीति ॥ श्रुचिराषाठः ॥ तथा च कारेण पूर्वषाठे च मासे च ॥ आषाठे मा
से च ॥ आषाठे मार्गशीर्षके ॥ दीक्षानकारयेद्दीमान् अन्यमासेषु कारयेदिति वर्ष

का.नि०

१४५

त्राविपितिषिविशेषमाह॥ पवित्रकतिथाविति॥ तथाचाहुः॥ पवित्रकतिथावापि दीक्षा कर्तव्यं
चोचरेदिति॥ १४६॥ कालविशेषमाह॥ पर्वति॥ तथाचकालोत्तरे॥ दीक्षाया अनियेकोचतथा
मंत्रपरिग्रहे॥ तत्रग्नहणमोक्षेचक्रव्यालंननकर्मणि॥ कार्त्तिकेचैववैशाख्यास्वभातो
रपिदर्शने॥ तथा॥ चंद्रसूयेपिरागेषुदीक्षातिमुखेषुच॥ ग्नहनक्षत्रयोगेषुविषुवेषु
कार्त्तिकेचैववैशाख्यास्वभातो॥ रिक्ताषष्ठ्यष्टमीपूर्णाविताक्षिप्रमृदुध्रुवेषु॥
वेषुच॥ अयनेषुचसर्वेषुयोगः सर्वाप्यसिद्धिदहति॥ रिक्तेति॥ एतद्यतिरिक्तासुति
षुदीक्षाकार्येति॥ तथाचरत्नावल्या॥ चतुर्थीनवमीषष्टीमृष्टीवचतुर्दशं॥ पूर्ण
मासीविनाशोपाहितानुत्तरेषुतुषुषु॥ क्षिप्रमिति॥ क्षिप्राणिअश्विनीपुष्यहस्ताः॥ मृ
दुतिमृगरवतीचित्रातुराधाः॥ ध्रुवाणिरोहिणीश्रुत्ररा॥ १४७॥ ॥ ॥

राम०
१४५

स्वातीति॥ आदित्यं पुनर्वसु॥ हरिः श्रवणः शिष्यनाद्युत्तरेषुशिष्यजन्मनुक्षात्रंतदाद्यात्तदुत्तमं
च॥ तथाचकारणे॥ पौष्णरोहि एपथादित्यंश्रवणं च॥ अश्विनीतथा॥ सावित्रंवाष्वा मय्येनैकतं
मित्रमेवच॥ शिष्यं चित्रोत्तराद्रुचिअपशिष्यजन्मजं॥ तक्षत्राणिप्ररास्तातिदीक्षाकर्मणि
मुत्रनेति तथारत्नावल्या॥ त्रीएषुत्रराणिरोहि एपापुष्याकर्मृगशीर्षके॥ हस्तस्वातिरनुराधाम
स्वातिमूलादित्यहरिशिष्यभाद्युत्तरेषुच॥ यातिषिर्पस्यदेवस्य॥ तत्रिष्योतन्मनुग्दः॥ १४८॥
नतिषिर्नचनस्नानंनोपवासादिकाक्रिया॥ दुर्जनसंशुक्लाचसकृत्संग उपस्थिते॥ १४९॥
धामूलं चरेवती॥ इत्यादितत्रमद्याआर्चिसर्वसमतत्वादुपेक्षिता॥ यातिषिरिति॥ तथाचत
त्सामरसंहितायां॥ तांतिषिंसमालोच्यतद्भक्तोसत्रदीक्षयेदिति॥ १५०॥ ॥ तिथयोवक्ष्यंते
नतिषिरिति॥ तिथाचतत्सामरसंहितायां॥ तिथिविनापिदीक्षायांविशिष्टावसरंश्रृणु॥ दुर्जनसंशुक्ला
णांतुसकृत्संग उपस्थिते॥ नतिषिर्नचनंनोपवासानंनजपक्रिया॥ दीक्षायाः कारणं किंतु

का. नि.
१४६

पत्रेष्ठानो गुरुर्वसेदिति॥ अथ विष्णु दीक्षा॥ शुक्ल पक्षे हरेदी॥ क्षा द्वा दश पामं क्रमे तपेति
तथा च महापंचरात्रे॥ द्वादश्यां शुक्ला यक्ष स्प सूर्य संक्रमणे तपेति॥ १३१॥ अथ नैमित्रिकादि
देव पूजा कालः॥ त्रिधेति॥ सुरार्चना दितु प्राधान्या दुक्तमपि अत्यकार्याणामुपलक्षणं॥ तत्र
तत्र तत्रोक्तमस्य दपि कार्यं॥ तथा च विष्णु धामेतिरे॥ यजनं प्रतिमायां तु उन्नमं परिकीर्त्ति
अथ नैमित्रिकादि देव पूजा कालः॥ त्रिधा विनक्त दिवस प्रातः काले सुरार्चनं॥ मध्याह्ने तीर्थ
कार्ये स्नात सायं रक्षक री क्रिया॥ १३३॥

तं वा उदयेत्यादि॥ तथा च तत्रैव प्रातः कालांत
रमारम्य यावद्दे दशना डीका॥ तावदापि च कर्त्तव्यं तीर्थ कार्यं प्रजायते॥ अंकुरां च षका
यं च उन्नमं वस्त्राधिवासरे॥ सायं च प्रार्थने ष्ठी मान् रक्ष मन्त्र बंधनं॥ स्नापनं प्रोक्षणं चैव
गर्भना संतप्यैव च॥ अधिवासनानि सर्वाणि मध्य रात्रे तु कारयेत्॥ रात्रं तरे विशेषेण
सर्व देव क्रिया र्पणं॥ कुर्यात्तरं महा सर्वं तदा शुभ निवृत्तयेति॥ १३३॥ ॥ ह्र॥ ॥

राम०
१४६

अथ विष्णु पूजा कालः॥ कालत्रय रति॥ तथा च नारदीये॥ प्रातर्मध्यं दिने सायं विष्णु पूजां समाच
रेत्॥ यथा संध्यां तथा नित्या देव पूजा स्मृता बुधैः॥ अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवं
॥ मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पांजलि मपि क्षिपेत्॥ मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाप्यवा हरि
॥ संपूज्य भोजनं कुर्यात् अमपान रक्तं ब्रजेदिति॥ १३४॥ अथ देवता विशेष पूजनेति
ब्रह्मरूपोदये ध्येय निशीथे त्वधिवासनं॥ अथ विष्णु पूजा कालः॥ कालत्रये हरेः पू
जा शक्तौ मध्यं दिने भवेत्॥ १३४॥ अथ देवता विशेष पूजनेति विविशेषः॥ ॥ अग्निक
लशि वा विष्णु राजा हिस्कर भानवः॥ शिवा दुर्गा दिधन पहरि नत्पथ नूतया॥ १३५॥ ॥ ह्र॥ ॥
विविशेषः॥ अग्नीति॥ तथा च न विष्णु तुराणे॥ द्वादशा कल्प॥ प्रतिपत्त्या व को प्रोक्ता द्विती
या शमन स्पच॥ तृतीया गिरि सु आस्त चतुर्थी विष्णु हारिणः॥ पंचमी ना भाजां ना षष्ठी
स्कंदेति विष्णुना॥ सप्तमी सप्त सप्तेस्त अष्टमूर्त्तस्तथाष्टमी॥ नवमी योगिनी नांतु दशमी तु

का. नि.
१४७

दिशामपि॥ एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः॥ त्रयोदशी स्वर्नंगस्य भूतेशस्य चतुर्दशी पो
र्णमासी प्रजेशस्य पिता दशरुच्यत इति॥ २०५॥ ॥ अथ कामना मे दे न दे न देवता पूजा
कः॥ ॥ अमायामिति॥ पशुपतिवः॥ अनंतरप्रकरणेन यजेदित्यनेन संबंधः॥ तथा च
कुर्मपुराणे॥ अमावास्या तिथिं प्राप्य आराधयते नवं॥ ब्रह्माणं पूजयित्वा तु सर्वपापैः
ब्रह्मापि नातिषिद्येता न कमादधिपती न यजेत॥ ॥ अथ कामना मे दे न देवता पूजा॥ अ
मायां ब्रह्म पशुपतौ ब्रह्मभूता प्रसीदिते॥ २०६॥ ॥ त्रयोदश्यां तपारात्रौ शिवं या म्येता नो यम
॥ चतुर्थ्यां मथै चैत्रादौ विधि शेषं तु भूलतः॥ २०७॥ ॥ ॥ प्रमुच्यते इति॥ कृष्येति॥ मृता चतु
र्दशी॥ तथा च तत्रैव॥ कृष्याहं मां महादेवं तथा कृष्य चतुर्दशी॥ संपूज्य ब्राह्मणं मुखे सर्वपापैः
प्रमुच्यते॥ २०८॥ ॥ त्रयोदश्यां तपारात्रौ सोपहारं त्रिलोचने॥ दृष्ट्वां प्रथमे यामे सर्वपापैः प्रमु
च्यते इति॥ यो म्य इति॥ या म्या न रणी॥ तथा च तत्रैव॥ मरणं तु चतुर्थ्यां तु शनैश्चरदिते यमः॥

राम०
१४७

पूजयेत्तज्जन्मोच्छेत्मुच्यते पातकैर्नर इति॥ अथ चैत्रेति॥ आद्यः प्रतीयतः॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे॥
चैत्रमासस्य माशुक्लप्रथमा प्रतिपद् वेत्त॥ तदा हि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनं संवत्स
रं नवाप्नोति सौरव्यानि भृगुनंदनेति॥ शेषमिति॥ शेषं मनुक्तं मूलतः कालनिर्णये विलोका
॥ तथा च तत्र॥ अग्निमिष्ट्या च कृत्वा चैत्यादि नोक्तं इति॥ २०९॥ ॥ अथ नक्षत्रदेवता पूजा
विलोका मश्विनौ कालानलब्रह्मेन्द्रांकराः॥ अदिती जातिपितरो नगर्यमदिवाकराः॥
नष्टानिले प्राग्निमित्रशक्ररक्षः पतिजलः॥ विश्वे हरिर्वसुजलपत्येकचरणाः क्रमात्॥ २१०॥
॥ विलोक्य मश्विनाविति॥ अश्विनादिषु नक्षत्रेषु क्रमात्॥ अश्विनौ इत्यादिना यजेत॥
तथा च देवीपुराणे॥ अश्विनामश्विनाविष्णुदीर्घा पुनर्यते नर इत्यादि नोक्तं जेयं॥ २११॥ ॥
अपतिषि नक्षत्रयोगदेवता पूजा॥ तिष्येति॥ तिष्यः पुष्पः॥ तथा च देवीपुराणे॥ देव
वयोगाद्यद्यदा षष्ठी पुष्पक्षोरविवासरे॥ स्कंदयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रदायक इति

का. नि. ०
१४८

भानाविति॥ भानुः सप्तमी॥ तथा च तत्रैव॥ यदा वा सूर्योऽपि सप्तमीं विजयातु सा॥ तदा
यभवने भानो यागः सर्वगुणा वह इति॥ १२०॥ यागः राशिनीति॥ रोद्रमाद्रो॥ तथा च तत्रैव
शिरिका समायोग आर्क्षे मातृपूजनमिति॥ गुरोश्चतुर्वेति॥ चंद्रमगः॥ तथा च तत्रैव॥
तत्र सौ गुरुवारे द्वादश्यां शुक्रवारे तथा॥ नृगर्गर्षे तदा ये गोविन्दोः सर्वार्थसाधक इति॥ १२१॥
हिर्बुध्न कपूजारव्यावश्विमादिधिमातृपूजेत॥ अथ तिथिपक्षत्रयोगपूजा॥ तिथ्येष
ह्यारवौ स्कंद ये जिता नौरवौ रुवेः॥ १२२॥ यागः राशिनिरिकायां रोद्रमातृपूजिगुरो॥ शुक्रतो
वादि तिने चोद्रे विष्णुपूजानि बधतः॥ १२३॥ रोषं ते यमप्याकुप्यसि वित्रारोपणं शिवे॥
रोषं ते यमिति॥ द्वितीयायां यदा सोमे रुद्रिकाक्षं न वेत्त क्वचित्॥ ग्रहयोगस्तदा कार्यः सर्वकर्म
प्रदायक इति॥ इत्यादिकालनिर्णये ते यं॥ अथ पवित्रारोपणं॥ अथो कुर्यादिति॥ शुचिराषाठ
तथा चोक्तकालोत्तरे॥ आषाढं ते चतुर्दश्यां नमस्तनसोस्तथा॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयो

गाम०
१४८

रुद्रयोः समं॥ पवित्रारोपणं कार्यं न तु कालान्तरे त्वहमिति॥ आषाढं तस्य ते न पौर्णमास्यं॥
तत्रोद्रो विवक्षितः॥ आषाठ शुक्लचतुर्दश्यामित्यर्थः॥ तथा च नो ह चंद्रोत्तरे॥ आषाठ स्पष्टि
तो दिष्टाश्रावणसप्तमिनासितेति॥ आचार्यैस्तु सर्वमाससंबंधि शुक्लपक्षे पक्षपुर्णतन्मख
त्वाभिप्रायेण॥ तथा च कालोत्तरे॥ भौतिकाणां विरोधेण शुक्लपक्षे द्ययं विधिः॥ इति॥ पुनश्च
शुद्धादिषु तु मासेषु शुक्ले नृताष्टमीदिने॥ १२४॥ गोदोहान्तरिते थावाद्ये धिवासनं॥ ॥
तद्विष्णुपवित्रकालः॥ ॥ श्रावणे श्रावणे विष्णोर्पूजायां वासरे॥ १२५॥ ॥ ॥
क्वापयादनममथानघटन इति भावः॥ १२६॥ ॥ गोदोहेति॥ तथोक्तं च॥ अधिवासस्त्रयोद
श्यामयरे द्विविधं यं॥ गोदोहान्तरितं कृत्वा य॥ दिस्पाध्यग्नमानस॥ चतुर्दश्यां क्षणे कु
पति साधिवासं पवित्रकं॥ सुपवित्रं पौर्णमास्यां तिथिवेधेन यं क्रमः॥ अष्टम्यां मपि बोधव्यः
क्रमो यं सूत्ररोपण इति॥ अथ विष्णुपवित्रकालः॥ श्रावण इति॥ विष्णोः शनिद्विरावर्तनीयं॥ क्व

का. नि.
१४९

आवृत्तिशक्तिमित्येत्थनेन सिद्धं ॥ विलोदेवेपवित्रारोपणं कुर्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ विलोका
दर्शना ॥ अहिवासरेपंचम्या ॥ तथा च विष्णुरहस्ये ॥ श्रावणस्य सिते यक्षकटस्ते दिवा करे ॥ द्वा
दर्शना वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतं ॥ तथा ॥ द्वादशं श्रीवज्रोपापि पंचम्या मय वा विज आनुक
त्येन कर्तव्यं पंचदशमयापि वेति ॥ १८३ ॥ मुख्येति ॥ मुख्यानामे मुख्यकालानामे इत्यर्थः ॥

पुराणा भेदिसर्वत्रया वल्लोत्तिष्ठते हरिः ॥ अप्सर्वदेवपवित्रकालः ॥ देवतानां स्वीय
तिथौ साधारणमिदं वसौ ॥ १८४ ॥ ॥ ॥ तथा च मंत्र-तंत्रप्रकारे ॥ कथं कटिक गते सूर्ये
तथा सिंह गते पिवा ॥ द्वादशं शुक्लपक्षस्य हरेर्दद्यात्पवित्रकं ॥ अथ चेद्विघ्नयोगेन मुख्यक
लोत्तल्यते ॥ कस्यां वापि कुर्वीत या वल्लोत्तिष्ठते हरिरिति ॥ अप्सर्वदेवता पवित्रकालः ॥
देवजानामिति ॥ श्रीदशति ॥ पुण्यतिथिप्रकरणे कृतं तिथौ ॥ अपवाकालोत्तरे ॥ बह्वे स्तु ब्रह्म
णो गौरी गणेशा हिषु पंचमी ॥ एतमुपस्थाप्य सूर्यस्य शिवस्याप्यष्टमी हिता ॥ अंबिका

राम
१४९

याः कृतान्तस्परुद्राणां चक्रधारिणः ॥ कामस्तुत्रयोदशं चतुर्दशं शिवस्तु ॥ पित्राणां चैव पूर्णा
यां गुरुयां च कारयेत् ॥ इति ॥ १८५ ॥ पूर्णिमायामिति ॥ वसुरष्टमी ॥ इदं पवित्रारोपणं सर्व
देवसाधारणमष्टम्यादावित्यर्थः ॥ तथा च कालोत्तरे ॥ चतुर्दशम्या सर्वसाधारणं हि
तदिति ॥ अप्सर्वदेवकालः ॥ दमनेति ॥ तथा च देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ॥ चैत्रादौ कारयेत् पूर्णा
पूर्णमायां नूतदिने दमनारोपणक्रिया ॥ चैत्रादौ स्वीयतिथिषु पाटलं कमलं सितं ॥ १८६ ॥
अथ कालविशेषेषु पवित्रेषु ॥ कलारं मल्लिकाश्रृंगं पदं वजातिपंकजे ॥ शतपत्रं तीलद
लं क्रोणं कुंदं समुद्ररः ॥ १८७ ॥ ॥ ॥ मम वसरावधि इत्यादित्येयं ॥ १८८ ॥ ॥ कालवि
शेषेषु पवित्रेषु ॥ पाटलं इति ॥ कलारमिति ॥ तथा च क्रियाकांडे ॥ वैशाखे मासिकर्तव्या
पूजा पाटलपात्रतो ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति ज्येष्ठे यस्मा च नात्र पा ॥ आषाढे विल्वकल्य
सेहितं चलमने फलं ॥ नवमहिनिकया पूजान्नो मासि महाफला ॥ कर्तव्यं श्रृंगं पंकजं वनमसं

का. नि.
१५०

सर्वकामदा॥ आश्विने च पक्षेः शोभो मालि त्वा पूजने शुभे॥ शशतं लनते सर्वकारिके रातपत्रैः
नीलोत्पलैः शुभे पूजा कुत्र व्यामार्गशीर्षके॥ पुजनं शोणकुसुमेः पुष्पे नीलफलप्रदं॥ माघपु
न्युनयोः पुष्पे पुजने कुदमुद्रो॥ चैत्रे दमनकेश्वापि पुजनं रातपत्रैरेति॥ २६६॥ ॥ अथ रा
आदिपुष्पकालः॥ ॥ रात्रौ शंभो रिति॥ तथा चोक्तं॥ कनकानिकदंबानि रात्रौ देयानि शंकरे दिवा
तो माधवे दोः पुष्पाणि शिवपुजने॥ ॥ रा आदिपुष्पकालः॥ ॥ रात्रौ शंभोः कदंबानि
न कानि च मन्त्रिका॥ २६७॥ मालतीप्रथमे यामे करवीरमहर्निशं॥ नंद्यावर्तदि मध्याह्ने शो
षपुष्पाणि सर्वदा॥ २६८॥ ॥ छ॥ शेषाणि देयानि दिवारात्रौ च मन्त्रिका इति॥ २६९॥ मालती
तो तथा चोक्तं॥ महरंतिष्ठते जाति करवीरमहर्निशमिति॥ नंद्यावर्तेति॥ तथा चोक्तं॥ नंद्या
वर्ते शिवावर्ते श्वेता केश्वे तपुष्पकं॥ पुन्तागं पट्टिका षोडशमालती मुदपे दरन॥ पंकजं वृ
हती यात्री व्याघ्रामं करवीरकं॥ जलपट्टी शोणं मध्याह्ने तु प्रदापयेत् शेषपुष्पाणि त्रि
पा

राम०
१५०

वाङ्म॥ अथ पुष्पाणि सर्वाणि संध्यायामुदयादयेदिति॥ २७०॥ सुगंधिनिचेति॥ ॥ निगंधास्यु
त्रगंधिनि इति निषेधा सुगंधिनीत्युक्तं॥ ॥ अथ पुष्पाणां वेपत्रादिपुजा॥ पत्रैस्त्विति॥ तथा
एकपादपुराणे॥ अभावे पत्रपुष्पाणामन्नाद्येनापि पूजयेत्॥ ग्रीहितं दुल्लगो धूमैर्यथैव
पिसमर्चयेत्॥ गणपत्यमवाप्नोति गुरुलोके वसेत्तरु॥ तथानविष्यत्पुराणो॥ अभावे न हि पु
अथ पुष्पाणां वेपत्रादिपुजा॥ ॥ सुगंधीनि च पत्रैस्त्वपूर्वभावे परैर्यजेत्॥ फलतंदुल्लगो धूम
गुल्मोषधिनृणां बुनि॥ २७१॥ क्षुद्रकर्मकालः॥ कुलिके स्वविशेषो गः सारो वै नाशिकाः कुजः
जष्टमो राशिरित्याद्याः कालाः स्युः क्षुद्रकर्मणि॥ २७२॥ ॥ छ॥ व्याणां पत्राण्यपि निवे
दयेत्॥ पत्राणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत्॥ फलानामप्यभावे तु नृणां गुल्मोषधीरपि
ऊषधीनामभावे तु नक्तानं वेति पूजित इति॥ २७३॥ ॥ अथ क्षुद्रकर्मकालः॥ ॥ कुलिक
ति॥ स्वयमेव व्याचष्टे कुलिष्टे कुलिकः॥ मन्त्रकदिग्वस्तु वेदपक्षे रक्षो रक्षान्मुद्रैः कुलिका
नवेति॥ २७४॥

का. नि. १५१

स्वविरुगुरुरिति॥९१॥ ताराश्वनिस्तथेति॥९२॥ वैनाशिकमित्यादि॥ आदिशस्त्रेन कलातिषि
वेलां नान्नहणं॥ तत्र कालनामशुक्लपक्षे चंद्रकालावर्धते॥ कृष्णपक्षे क्षीयते॥ तत्राक्षय
काले अष्टमीमारुतमावासापर्यंतं कुर्यात्॥ तिथयश्चतुष्पाद्याः॥ चंद्रोदयमारुतच
स्वविरुः॥ गुरुखंडशके क्षेत्रे तपो रेवर्दिनयदि॥ तद्विने स्वांशके रिके रोमणादिप्रतिक्रिया॥
॥९१॥ ताराश्व॥ निस्तथ्वर्चनरणीमघाश्वपंचोग्नवीर्षाणि वर्धंतितताः गौर्द्रुमूलोरगदेव
तानि कुर्यात्तेषु गतः स्यात्॥ २९॥ वैनाशिकं च यो विंशं वराहमिति चोदितं॥ वाविंशाहे तु
मंदाद्यैरष्टाशीत्यंशकृद्विने॥ २९३॥ ॥ छ ॥ तुर्दशघटिकापर्यंतं समुद्रस्पर्शे भोजनवति
॥ साचंद्रकलानामतदालंननादिकर्मन कुर्यात्॥ तदारुणपुनः पंचदशघटिकापर्यं
तं वेलां नास्तिस्तदास्तं न कुर्यादिति॥ २९३॥ ॥ छ ॥

राम १५१

अथ वरुणादिकर्मकालः॥ ॥ वरुणेति॥ तथा च मंत्रतंत्रप्रकारो॥ दिनादिपामिनीमांतमृतवः ष
ड्व्यवस्थिताः॥ रात्रीराद्याः समाक्रम्य नाडीर्दशसमक्रमात्॥ आरक्तधवलौ बालः राशिरो व
रुणकर्मणि॥ उच्चाटने प्रतिसेयो वसंतो लोहितो पुष्यः॥ ग्रीष्मो धूमशरीरस्तु मारुणो सति युज्यते
॥ ग्राहदधूमशरीरस्तु स्नाने संनिवोजितः॥ शरत्कृष्णगताकृष्टौ मंत्रतै गुरुपूजकैः॥
कुजो नौमः अष्टमो राशिः॥ उत्पत्तिराशितश्चंद्रो वर्तेताष्टमके यदा॥ ९५॥ वरुणादिकर्मका
लः॥ वरुणोच्चाटनमृतिस्तं नाकृष्टिमो हो जगदयः॥ कृतकः शान्तिकं मातरुच्चाटघपराहिके
॥ ९५॥
हेमंतोधवलौ वृद्धः शान्तवरुणादिकर्मकृतः॥ तथा च मंत्रतंत्रप्रकारो॥ पूर्वह्नि शुभदं
कर्म ब्राह्मवापि निगद्यते॥ लक्ष्मीः सारस्वतं वरुणमाकृष्टिः शान्तिकं तथा॥ ओषो वधं न चैति
षट्शुभानि प्रचक्षते॥ तथा च मंत्रतंत्रे॥ प्रदोषो बुधिताशा यस्तं न चापराहिकं॥ विदेष
यपजे मंत्रं मध्याह्ने तु जरायव॥ उच्चाटनापि यजेत्तमध्याह्नात्परतो मनु॥ मारुणो तु प्रकृतं

का.नि०
१५२

व्यंयामाहर्ध्वद्वितीयकादिति॥२९५॥ हरोद्वाभ्यां॥ मैत्रेअनुराधायांनिनिहरेः स्वापः स्वापः स्या
त्॥ तथाभाद्रपदेद्वादशांश्रुतौश्रवणेसंध्यायांपरिवृत्तिः स्यात्॥ तथाऊर्जैकात्रिकेद्वादशपंचम
मेरवत्यांदिवाबोधः स्यात्॥ तत्पर्यः॥ तत्रनक्षत्रद्वादशीयोगः तत्रमासगतशुक्लपक्षएवभवती
तथास्मिन्पक्षोत्तरेयः॥ तथाचनविष्यपुराणे॥ आनाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणारेवती॥
विष्णुनायनादिकालः॥ ॥ श्रुचौककेहरोमैत्रेनिनिस्वापो हरेः श्रुतौ॥ संध्यायांपरिवृत्तिः स्या
दुच्छान्नपूषनेदिवा॥२९६॥ आदिमध्यावसानेषु प्रस्थापावर्तनोत्सवः॥ आदिपादेअ
नुराधायां॥ मध्यपादेश्रवणे॥ अंत्यपादेरेवत्यां॥ क्रमादाषाठभाद्रपदकात्रिकमासेषु
प्रस्थयोधर्तनोद्बोधाः स्युरित्यर्थः॥ तथा॥ द्वादशांशुक्लपक्षेचप्रस्थापावर्तनोत्सव इति॥
तथा॥ निनिस्वापोदिवाच्छान्नसंध्यायांपरिवर्तनं॥ अन्यत्रपादयोगेपिद्वादशामेवकारये
दिति॥ २९६॥ ॥ ॥

राम०
१५२

नक्षत्रयोगाभावेद्वादशामेवकार्यमित्याह॥ हररिति॥ द्वादशांशुक्लपक्षेचप्रस्थापावर्तनोत्सव इति॥
द्वादशीधेवकार्यमित्यर्थः॥ तथाचवाराहपुराणे॥ द्वादशांशुक्लपक्षेचप्रस्थापावर्तनोत्सव इति॥
वे॥ आनाकासितपक्षेषु रायनावर्तनादिकमिति॥ संधिसमयेसंध्याकाल इत्यर्थः॥ अतदे
वते॥ तत्रनिनिपिधिति॥ तत्रपिनिषुवाकाय इत्यर्थः॥ तदुक्तं पुष्करपुराणे॥ यस्ययस्या
तुहवस्यात्तस्मिन्नेवचयनकत्रयतामिति॥ भाद्र इति॥ विश्वत्रयेउत्तराषाढत्रयेहरोद्वादशां
ऊर्जहरावुद्भावेनिनिपिधेवीत्यदैवते॥ तत्रनिनिपिधुनिद्रादिनादेविश्वत्रयेहरो॥ २९७॥ क
त्यायांवासबोधोद्बोधोदुगमियोद्यते॥ ॥ तथाचब्रह्मांडपुराणे॥ द्वादशांशुक्लपक्षेचप्रस्थापावर्तनोत्सव इति॥ २९७॥ बोध इति
॥ दुर्गलक्ष्म्योः घटेतुजायां॥ अंकेनवम्यां॥ अमायांअमावास्यायां॥ तथाचमागवतपु
राणे॥ कत्यायं कृत्यपक्षेतुपूजयित्वाचयेदिवा॥ नवम्याबोधयेदेवीगीतवादित्रनि

का.नि.
१५३

स्वनैरिति॥ कल्याणमिति॥ विराषाठनावपक्षमाश्रितोक्तं॥ तथाचराहो॥ अमावास्यातु
लादिते लक्ष्मीनिजां विमुच्यतीति॥ लक्ष्मीप्रबोधे सा अमावास्यादीपाविकेयालोके प्रसिद्धा॥
अत्र सर्वत्र कर्तृकादिसंक्रान्तिगुह्यो विराषाठानि प्रायेण तत्र विराषाठो द्विविधः मुख्यः कल्प
श्रुत्वा यदा आषाढ एवाधिमासो नवतितदा मुख्यः॥ यदा फाल्गुना कार्तिके मासे पुनवतित
दा कल्पे विराषाठः॥ तथा हि॥ आषाढोदयसंयुक्तं पौर्णमासी द्वयं तथा॥ विराषाठः सविजयः॥

अंके मायांतिथौ एष विधिर्मासमलिङ्ग्य चे॥ १८८॥

विष्णुः स्वपतिकर्तृ इति॥ तथा॥ वैशाखादितुलानेषु यदि पूर्णाद्वयं न वेत्तु॥ विराषाठः सवि
जयः शयनोद्वर्तनादिषु॥ वैशाखादीनि फाल्गुनादयस्पापुपलक्षणमिति तिबन्धुनिर्वाखा
ने तत्र फाल्गुनाषाढातेषु अधिमासपाते कर्तृदेहरिशयने सति कल्याणां नाकोच्छापनप
रिवर्तौ॥ तुलायां दुर्गे बोधः वृश्चिके हरे रुच्छापनं॥ तथाच विरचिः॥ कर्तृदेतु हरे सु

राम
१५३

क्षेत्राकध्वजक्रियाश्विने॥ तुलायां बोधयेद्देवी वृश्चिकेतु जनार्दनमिति॥ यदा मिथुनाषाढे ह
रिशयने सति कर्तृदित्रये पिमासा पातः तदा अधिमासे उच्छापनविधिर्नैत्याह॥ सप्तवि
धिरिति॥ तथा चोक्तं॥ शक्रध्वजोच्छायने च विष्णोश्च परिवर्तने॥ मारुदये न निर्दिष्टं शय
ने देवकोविदेः दुर्गायाश्च निमासे रधिमासं विनैवतु॥ अधिमासनिपाते तु कर्मादिद्रावि
का हरीन्॥ कर्मा तुला वृश्चिके पुनृपञ्चापयेत् ध्रुवमिति॥ यदा श्रावणे द्वयं नाष्टप
दद्वयं वा भवति तदा देवशायमासत्रयेण कल्याणोच्छायायनविष्णु परिवर्तने॥ तस्मा
न्मासेन तुलायां दुर्गे छायने मासद्वयेन वृश्चिके विष्णोरुच्छापनं॥ यदा अश्विनद्वयं न वे
तितदा सिंह एव शक्रोच्छापनं परिवर्तने तस्मान्मासद्वयेन तुलायां दुर्गे छापनं॥ मास
त्रयेण वृश्चिके विष्णोरुच्छापनं॥ तदा कार्तिके द्वयं न वेति॥ तदा कल्याणं दुर्गे छापनं
॥ वृश्चिके देवोच्छापनमिति भावः॥ १८९॥

का० नि०

१५४

अथनामकीर्तनकालः ॥ अथसर्वाणिनि ॥ तथाचमाकंडियः ॥ चक्रिणोहजितं वैवशादिर्णि रव
क्रि नंतथा ॥ मोक्षार्थविजयेनानन्दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥ अनितं वाधिकं चैव सर्वं सर्व
श्वरं एषु ॥ संस्मरेत्सु रूपं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥ कर्मवशाहं मस्य वाजलप्रतरणे स्मरे
त् ॥ लाजिह्नुमग्निजनने जपेनामनतं द्वितः ॥ संग्रामानि मुखो गच्छन् संस्मरेद्यराजितं ॥ के
शवं पुंडरीकाक्षं युष्करारवं तथा जपेत् ॥ नेत्रबाधासु सर्वसुहृदो केशंत प्येव च ॥ अच्युतं गंगा

अथनामकर्मकालः ॥ अथसर्वाणिनामानि सर्वकार्ये हरेर्जपेत् ॥ ॥

मृतं चैव जपेदौषधकर्मणि ॥ गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नरः ॥ ज्वरदुष्टातिरोगां
विषवीर्यं च शास्यति ॥ नृह न हनूपाश सुद्रे ववाधाटवीषु च ॥ दसु वैरिविरोधेषु व्याघ्रसि
ंहसि संकटे ॥ अंधकारे तथा तीव्रे नरसिंहोत्थेति कीर्तयेत् ॥ नारायणं शाङ्गधरं श्रीधरं गज
मोक्षणां वामनं रविक्रि नं चैव दुःस्वप्नेषु नु संस्मरेत् ॥ अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेजलरायिनं ॥

राम०

१५४

बलभद्रं तु युष्माधीकृष्णारं नेह लायुधं ॥ उत्तारं वणिज्यापी श्रीरामसुदये नृप ॥ मांगल्ये मं
गलं विहृत्य मंगल्येषु तु कीर्तयेत् ॥ अग्निघाते घ्नोषेषु विशोकेषु तथा जपेत् ॥ उत्तीष्ठन् कीर्तये
येद्विहृत्य प्रसूते माधवं नरः ॥ भोजने चैव गोविंदं सर्वत्र मधुसूदनं ॥ नारायणं सर्वकालं क्षुत
प्रसवलनादिषु ॥ स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥ कीर्तयेद्वा सुदेवं च अनुक्रेष्यपि

विशेषो मूलतो ज्ञेयः ॥ अथगोणकालः ॥ गोणकालः स्वकालतः ॥ १५५ ॥

नादवं ॥ कपरिं नेतथाराज न्ययेष्टं नाम कीर्तयेत् ॥ सर्वाणिनामानि हितस्य राजन सर्वा
पसिध्येद्विनवन्ति पुंसः ॥ तस्माद्यथेष्टं खलु देवतानां सर्वेषु कार्येषु जपेत् नृनृपेति ॥
अथगोणकालः ॥ गोणकाल इति ॥ सुखकालादुत्तरो गोणः ॥ काल इत्यर्थः ॥ तथाच नि
कांड्येनः ॥ स्वकालादुत्तरो गोणः ॥ कालः पूर्वस्मिन् कर्मण इति ॥ १५५ ॥ ॥ ॥

का. नि.
९५५

तत्र मुख्यस्यान्तावेकास्येति॥ चकारस्तत्रेत्यनंतरं योज्यः मुख्यस्य मुख्यकालस्य यथाक
थं विदभावे सति॥ तत्र च गौणकालेपि काम्यं न॥ अप्यान्ति सन्ने मित्रिके गौणेपि स्यातामिति
भावः॥ तथा च त्रिकां डमंडनः॥ मुख्यकाले यदा वरूपं कर्म कर्तुं न शक्यते॥ गौणकालेपि क
र्म गौणेप्यत्रेदृशे न वेदिति॥ इदं मुख्यकालसदृशः काम्यं तु गौणकाले न कार्यं॥ तथा

उत्तरस्तु विमुखः स्यातावेकास्यं न चापवा॥ मुख्यकाले हि संप्राप्ते
गौणमप्यस्तसाधनं॥ मुख्येपि साधने तस्य समयस्य न गौणता॥ ३०॥

चकालनिर्णयिकाराः॥ एतच्च गौणकालगृहणं न काम्येषु तत्र सर्वगोप संहारात् क्रमेण
धिकारप्रतिपादनादिति॥ अथ मुख्यद्रव्यादिकालाभावेपि मुख्यकालेनातिक्रमेदित्याह
॥ अथवा मुख्यकाले हीति॥ मुख्यकाले साधनं द्रव्यादिगौणमप्यस्तसाधने द्रव्ये मुख्येपि
सन्ति तस्य मुख्यसमयस्य गौणता गौणत्वं नास्त्यनवेदित्यर्थः॥ तथा च त्रिकां डमंडनः॥

राम
९५५

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तसाधनं॥ न मुख्यद्रव्यत्वात् न गौणकालप्रतीक्षणमिति॥ ३०॥ प्र
तिज्ञासमये सचित्तमवांतरप्रयोजनं स्पृष्टं स यत्र प्रतिज्ञा समाप्तिं दर्शयति॥ दुर्बोधेति॥ दुर्बोधः
मतिमतामपि दुःखेन तातुं शक्यः॥ अतः कालनिर्णयः॥ तस्य सिद्धांतोत्पादेन मतिपक्षानि र
स्पृशेदित्यर्थः॥ दुर्बोधश्चासौ गेयसिद्धांतश्च तदेव ध्वान्तं विरोधेण प्राधान्येन कालध्वान्तं
हेन दुर्बोधत्वं मेवोच्यते यत्र सदेव सिद्धसाधप्रकाशनं ध्वान्तं तमः दुर्बोधत्वेन सिद्धांतस्य अमका
दुर्बोधमेव सिद्धांतध्वान्तसंघातजं निका॥ सुश्रद्धाकारिरामार्थैः कालविषयिणीपिका॥ ३१॥

रूपत्वमिति यावत्॥ तस्य संघातः समुदायः नानाविधप्रकारणस्त्वान्ता॥ तस्य जंनिका मर्दिका॥
दुर्बोधत्वं निवसेन सिद्धांतप्रकाशित्यर्थः॥ एवं नूता अतएव सुश्रद्धाग्राहकं व्यादिगुणयुक्ताका
लनिर्णयिणीपिकारामार्थैराश्रयं प्राचार्थैरकारिसमाश्रितेत्यर्थः॥ अंतर्वर्तिनादीपिकेति पदेन
स सचित्तोदीपिकावदयं योपि सर्वजनव्यवहारसिद्धये सर्वदेशद्रव्यान् आकल्पयामिति॥ ३२॥

का.नि.
१५६

इतिविवरणमेतदपिकायामयापन्नतमनुसृतवाक्यमायवित्तासगर्भस्वमतसद्वान्नतनद्वि
तानेकभावंसुजनजनमनस्तदीक्ष्यवैलक्ष्यतेनु॥ श्रीरामस्वामीनामारघुपतिरकारोत्तमत्रशास्त्रे
त्रिवेकंयस्याचार्यानिधांचस्वयनदितततोत्तातसर्वागमायः॥ यश्चक्रेयंचरात्रागमद्वयमयं
वदन्नानात्रयं सोनंताचार्यःकुलेनमयनुदुरितंमेविमुक्तायसूनुः॥ रामस्तुश्रीशसेवाचरणवि
बुधगणानंदियोन्माययुक्तेभाष्यंसारंश्रुतीनामकृतनृपसनेवादिद्वंद्विजित्य॥ गोपालाचार्य
इतिश्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीगोपालगुरुपूज्यपादशिष्यश्रीरामचंद्राचार्यकृताका
ननिर्णयदीपिकासमाप्ता॥ ॥श्रुतेनवतु॥ सुखास्तुतनतिरनवद्यस्यसोस्मान्सिंहाचार्योवा
त्कृत्यवृत्तिमनवतिसंतंतंयस्यगोत्रंपवित्रं॥ नतत्रयात्रनूतोनिगमनयसुखाष्टदशानां
गिरांयोव्याकृत्यां सत्त्ववर्तिसदसिनरयनेः सैद्धो रामनाम्नः॥ यस्यानूतोसुतोद्वौअजकु
वनिलकौश्रीदसिंहारामाचार्यरव्यौ सोवतालोतिजनसुखकृत्कृष्णआचार्यवर्यः॥४॥

राम०
१५६

तसुएणानोकलंयःसुतसनयमनवतन्तानृनक्तिप्रसक्तौगोपालाचार्यदीक्षाक्षपितकलिम
लोनेकविद्याविदग्धः॥ विख्याताःसर्वविद्वत्सदसिबहुविधायस्यतेतेप्रबंधाः॥ सौतवणि
प्रणय्योमममनसिसदावर्ततांरामचंद्रः॥ ॥तयैवन्तानृपुत्रःपरिकलितकलःश्रीगु
रोरामचंद्रात्काव्यानांयेनदीकाव्यरचितकरुणांभोनिधितनिसिंधुःश्रीकृष्णाचार्य
संतो गुरुरयमवतात्मांरुपांप्राप्ययस्यश्रीरामाचार्यसूनुःविवरणमकरोदपिका
यानसिंहः॥६॥ ॥इतिश्रीमत्सर्वशास्त्रसकलसदागमाचार्यपरमहंसपरि
त्राजकश्रीगोपालगुरुपूज्यपादप्रियशिष्यश्रीरामचंद्राचार्यसूतश्रीनृसिंहाचार्यवि
रचितंकालनिर्णयदीपिकाविकाविवरणंसमाप्तं॥ ॥४॥ ॥श्रुतेनवतु॥ श्रीरक्त॥
कल्याणमस्तु॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीकृष्णवनमः॥ ॥रामयन॥

क.नि०
१५७

॥ कालनिर्णयदीपिकासमाप्ता ॥ श्रीरामायनम् ॥